

ALGI VE YANILGI: AB NORMLARI, TÜRKİYE'NİN ÜYELİĞİ VE AK PARTİ'NİN ROLÜ

Saban H. ÇALIŞ*
Kısmet METKİN**

Öz

Son dönemlerde AB ile ilişkilerde yaşanan olumsuz gelişmelerden Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AK Parti) sorumlu tutan eleştirel bir dil kullanılmaktadır. AB karşıtı görüşleriyle bilinen Milli Görüş çizgisinden gelen AK Parti'nin lider kadrosunun son dönemlerde AB'ye eleştirel tavır takınmasının da bu yöndeki kanaatlerin oluşmasında önemli bir payı olmakla birlikte, meseleden tamamen AK Parti'nin sorumlu tutulması, yapılan tartışmaların nesnel olmaktan çok yanılığalar üzerinden yürütüldüğüne işaret etmektedir. Oysaki AB ile ilişkiler 1959'dan bugüne hep inişli-çıkışlı bir yol izlemiş; hatta zaman zaman durma noktasına gelmiştir. Bir aktör olarak AK Parti bu ilişkilerin sadece son 15 yılında vardır. Kaldı ki Türkiye'nin AB üyeliği konusunda en kapsamlı politikalar bu 15 yıllık dönemde uygulamaya konulmuş, son yıllar istisna edilecek olursa ilişkilerde en ciddi adımlar bu dönemde atılmıştır. Bu konuda AK Parti'nin özellikle 2002 ve 2006 yılları arasında gerçekleştirdiği reformlar bu konuda yapılanları ortaya koyacak niteliktedir. İlişkilerde özellikle 2006 yılından sonra tekrar gün yüzüne çıkmaya başlayan mevcut problemler ise aslında Türkiye'deki aktörlerin tutumlarından daha ziyade Avrupa'ya içkin tarihsel ve AB'ye ilişkin yapısal nedenlere dayanmaktadır. Görünürde siyasal ve ekonomik nedenlerle Avrupa Parlamentosu gibi bazı AB kurumları ile Yunanistan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Avusturya ve Fransa gibi AB üyesi ülkelerin Türkiye'nin üyeliğine ilişkin negatif yaklaşımları sürecin çıkmaza sürüklenmesinde etkin rol oynamaktadır. Bu aktör ve faktörlere etkinlik kazandıran ve Türkiye'nin üyeliğinin önünü son tahlilde tıkayan temel unsur ise Türkiye'nin kimliği konusunda Avrupaluların taşıdığı ortak kaygılardır. Bu makalede üyeliğe ilişkin AB normları esas alınarak, algılar ve yanılığalar tarihsel olay ve olgulara dayalı örnekleri ile ortaya konulacaktır. Teorik tartışmalara güçlü bir katkı sunma imkânı da olan Türkiye örneği, AB'nin

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: shcalis@gmail.com.

** Arő. Gör., Selçuk Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: kmetkin@ymail.com.

özellikle Türkiye'nin üyeliği ile ilgili kararlarında son tahlilde kendi mühtesebatı çerçevesinde inşa edilen normların değil, inançların ve kimliklerin başat rol oynadığını göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: AB Normları, Genişleme, Türkiye, AK Parti, Kimlik.

PERCEPTIONS AND MISPERCEPTIONS: EU NORMS, TURKEY’S MEMBERSHIP AND THE ROLE OF THE JDP

Abstract

In the recent years, critical language has been used against Justice and Development Party (JDP) for the negative developments in the Turkey-EU relations. To some extent it is true that the leading cadre of JDP came from the National View (Milli Görüş) line which has been known for their critical assumptions about the EU, however, it is a grave mistake to hold them entirely responsible for all what went wrong with the EU. At this point, misperceptions and fallacy determine all the discussions rather than objective realities. That is certainly why the EU relations that started in 1959 have always followed a bumpy road and even from time to time it came to almost a standstill position. The JDP, as an actor has been present only in the last 15 years of this relationship. Moreover, the most constructive, comprehensive and the most serious policies regarding to Turkey's EU membership were taken and even put into practice during this party period. The reforms implemented by the JDP since 2002, when it came to power, are the living witnesses in this sense. The current problems, which started to reappear again after 2006, are in fact related more to historical and structural factors embedded in and still effect EU's identity formation, despite the economic and political rhetoric in appearance that have been employed by the EU institutions such as the Parliament and many member states including Greece, the Greek Administration of Southern Cyprus, Austria and France. Taking the EU's membership norms as the point of discussion, this article aims to demonstrate how the EU's policy towards Turkey's full membership are based on misperceptions and fallacies that have been determined by ideational factors rather the norms developed since its inception and even applied to the countries that have already became part of the European integration. In this context, the case of Turkey, with its strong theoretical implications, demonstrates that the EU institutions and member countries have double standards for their own norms, and could not be objective in applying them when the time comes for

final decision about Turkey's full membership. Therefore, it would be unfair to blame Turkey, the JDP or President Erdoğan as the sole responsible body for all the developments recently taking place between Turkey and the EU. Should there not be substantial changes in this understanding, identities and ideational factors, rather than objective and material norms observed and constructed by EU since its very inception would dominate these relations as have continued for centuries.

Keywords: *EU Norms, Enlargement, Turkey, JDP, Identity.*

Giriş

Türkiye'nin AB'ye üyelik yolundaki irade ve çabasının kökenleri Osmanlı'ya kadar uzanır; III. Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedid'den (Yeni Düzen) bu yana süregelen modernleşmenin, bir başka ifade ile çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşma arzusunun ve Batı ile bütünleşme sürecinin doğal bir uzantısıdır. Tanzimat ve Islahat Fermanları bu gaye ile yayınlanmış, Meşrutiyet ilan edilmiş ve Kanun-i Esasi çağdaşlaşmanın bir gereği olarak kabul edilmiştir. "Devletin bekası" iddiasıyla yapılan bu düzenlemeler her ne kadar Osmanlı'nın kaybıyla sonuçlanmış olsa da Cumhuriyetin ilanı ve sonrasında gerçekleştirilen bütün inkılaplar Batılılaşma serencamının bir sonucudur.

Daha da ötesi, Avrupa'da birlik düşüncesinin henüz elitler arasında entelektüel bir ilgi olarak tartışıldığı, Avrupalı ulusların kendi aralarında çatıştığı ve hatta savaştığı, milliyetçilik düşüncesinin etkisiyle Fransızların Almanları, Almanların Belçikalıları ve İtalyanları, Hollandalıların İspanyol ve Portekizleri, İngilizlerin de bunların neredeyse tamamını rakip ve düşman gördüğü bir dönemde yeni Türkiye Cumhuriyeti, mesela Fransızlardan cumhuriyetçilik fikrini ve yönetim modelini, İsviçrelilerden medeni, Almanlardan ticaret ve İtalyanlardan ceza kanunlarını neredeyse bir bütün olarak ithal edip uygulamakta, tamamen Avrupalı unsurlardan oluşan yeni bir devlet ve toplum modeli oluşturmakta herhangi bir beis görmemiştir. Müesses nizamın ve aydınların gözünde Avrupalı, zihniyetinden hayat tarzına kadar bütün olarak bir rol modelidir. Harf inkılabından şapka inkılabına, takvimden rakamlara, yukardan aşağıya gerçekleştirilmeye çalışılan inkılap, devrim veya reform adı altındaki tüm düzenlemeler hep Batılılaşma, çağdaşlaşma veya kısaca Avrupalı olma adına gerçekleştirilmiştir. Laiklik bu sürecin sadece dinsel değil, toplumsal ve siyasal alanını da kuşatan ilkelerinden biridir. Türkiye bilhassa 1930'lu yıllarda kendisini tam bir Batılı ülke görmüştür. Türkiye İkinci

Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ve adına Soğuk Savaş denen yeni uluslararası düzene de hızla ayak uydurmuş, yine mesela, çok partili hayata Batı kampında bir yer bulabilmek için geçiş yapmıştır (Çalış, 2017: 78).

Ancak bu dönemde de Batılılaşma yolundaki tüm çabalarına rağmen ilk teşebbüsünde olumsuz karşılanacak, Avrupa Konseyi (AK) ve NATO üyelikleri örneğinde olduğu gibi Avrupalılığı Batılılara ispat etmek için Türkiye epeyce uğraşmak zorunda kalacaktır. Bundan sonraki süreçte de, Türklerin Avrupalı kimliği her zaman sorgulanan bir konu olmuştur ve bu tartışma bugüne dek bir sonuca bağlanabilmiş değildir. Türkiye’nin AB ile ilişkileri de bu temel sorunsalın ipoteği altında biçimlenmeye devam etmektedir. Avrupa Birliği’ne üye olmanın temel koşulu hukuki olarak basittir: Avrupalı olmak. Ancak nasıl Avrupalı olunur, buna kim karar verir gibi soruların hala objektif bir cevabı yoktur. 2002-2006 yılları arasında AK Parti tarafından gerçekleştirilen reformlara rağmen, Türkiye-AB ilişkilerinin istenen düzeye bir türlü ulaşamamasının temelinde de bu kimlik sorununun yer aldığı iddia edilebilir. (Çalış, 2016: 12-25)

Son dönemde oldukça sorunlu ve durağan seyreden Türkiye- AB ilişkilerinden AK Parti ya da özellikle onun lideri Recep Tayyip Erdoğan’ın sorumlu tutuluyor olması ve ilişkilerin buradan hareketle analize tabi tutulması büyük bir yanılmanın işaretleri olarak değerlendirilmektedir. Konu aşağıda biraz daha detaylı bir şekilde izah edilecektir ama burada birkaç hususu kısaca not etmekte fayda vardır. Birincisi, 1959’dan bu yana devam eden Türkiye-AB ilişkileri her zaman gelgitli bir seyir izlemiş, ilişkiler zaman zaman durma noktasına gelmiştir. İlk kriz henüz ilk adımlar atılırken, 27 Mayıs darbesiyle yaşanmıştır. Bunu 12 Mart ve 12 Eylül izlemiştir. Her bir darbe en çok da Avrupa ile ilişkileri etkilemiş, AB ile entegrasyonu sekteye uğratmıştır. Ayrıca 1970’li yıllardaki iç muhalefet de, Ecevit örneğinde olduğu gibi, zaman zaman ilişkilerin dondurulmasına neden olmuştur. Hatta gümrük birliği sonrasında bile, mesela 1997’de Mesut Yılmaz döneminde de benzer sorunlar yaşanmıştır. Dolayısıyla AK Parti kurulmadan en az 43 yıl öncesine dayanmakta olan AB-Türkiye ilişkilerindeki krizler, gerçekte AK Parti’den bağımsız tarihsel, toplumsal ve yapısal nedenlere dayanmaktadır. Kaldı ki sadece 2002-2006 döneminde AK Parti tarafından AB’ye üye olma adına gerçekleştirilen reformlara bir bütün olarak bakıldığında kabul etmek gerekir ki bunlar tüm önceki dönemlerden daha fazla, daha kapsamlı ve daha yoğundur. Ancak AB bu dönemde de şu ya da bu nedenle İlerleme Raporlarında yer alan birkaç olumlu yorum dışında, Türkiye’ye hiçbir zaman gerçek bir tam üyelik perspektifi sunmamıştır. Açıktır ki Avrupalılar Türkiye’yi AB yörüngesinde

tutmak için sürekli oyalama taktiği uygulamaktadır. AB'nin Türkiye'deki bir takım olumsuz gelişmeleri zaman zaman abartılı bir şekilde Türkiye aleyhine kullanması da bu bağlamda anlaşılmalıdır. Bu durum ilişkilerin olgusal gerçeklerden daha çok kökleri tarihe uzanan algılar ve hatta korkular üzerine inşa edildiğinin de bir göstergesidir. Kimi ülkelerin adaylık süreçlerinde karşılayamadıkları AB'nin üyelikle ilgili normları onların lehine yorumlanırken, aynı normlar görece daha iyi durumda olan Türkiye için "hayır" demenin gerekçesi olarak kullanılabilir.

AB'nin üyeliğe ilişkin normları, Avrupa bütünleşmesi sürecinin 1951'de AKÇT'nin kuruluşu ile başlamasından bugüne dek ortaya konulan tüm müktesebatı içermektedir. Her ne kadar üyeliğe ilişkin özellikle prosedürel normlar 1992 Maastricht Antlaşması ve sonrasında ortaya konan Kopenhag Kriterleri ile daha belirgin, detaylı ve sistematik hale getirilmiş olsa da Schuman Deklarasyonu'ndan bugüne kadar ortaya çıkan kurumlar ve kurallar ile daha derin, daha yaygın ve daha geniş bir Avrupa'nın yaratılması yolunda atılan her adım, bilhassa her bir genişleme üyelik normlarının da bu süreçte inşa edilmesine katkıda bulunmuştur. Ancak normlar gerektiğinde esnek yol haritalarının belirlenmesine engel olmamış, tam tersi tıkanan süreçler yeni normların oluşumuna katkıda bulunmuştur. Normatif Kurumsalcılara göre AB'nin genişleme süreçlerinde yaşanan sorunlar, AB'nin müktesebatı ve taahhütlerinden oluşan bu normlar sayesinde büyük ölçüde aşılmış durumdadır. Bu normlar üye ülkeler için bir tür söylemsel tuzak (*rethorical entrapment*)¹ ya da topluluk tuzağı (*community entrapment*) oluşturarak mesela bazı üye ülkelerin ulusal çıkar temelli itirazlarının kaldırılmasına yardımcı olmuştur. Gerçekten de aşağıdaki bölümde detaylı bir şekilde ele alacağımız gibi, AB standartlarını tam olarak yerine getiremeyen ülkelerden bazıları da hem seksenli yıllarda hem de Soğuk Savaş sonrası dönemde AB üyesi olmayı başardılar. Bu süreçte, AB'nin normları ve taahhütlerinin son tahlilde sorunlu ülkelerin önündeki engellerin kaldırılmasında önemli bir rol oynadığı gayet açık bir konudur. Bu noktadan hareket eden Normatif Kurumsalcılık da AB'nin özellikle genişlemesini açıklayabilecek bir teorik açılım olarak gündeme getirilmektedir (Schimmelfenning, 2001: 47-80; Schimmelfenning ve Sedelmeier, 2005: 3-29; Schimmelfenning, 2008: 1-28; Thomas, 2011: 10-28, 111-130).

¹ *Entrapment* Türkçeye "tuzak" veya "kapan" olarak çevrilebilirse de "çıkılmaz" ya da "açmaz" kelimeleri de bağlamsal olarak çeviride kullanılabilir. Bu makalede tuzak veya çıkılmaz aynı anlamda kullanılmıştır.

Ancak Türkiye örneği, Saatçioğlu'nun da 2004'te alınan müzakere tarihine ilişkin kararla ilgili olarak belirttiği gibi, bu yaklaşımın limitlerini ortaya koyan önemli bir istisna olarak karşımıza çıkmaktadır (Saatçioğlu, 2012: 159-176). AB'nin üyeliğe ilişkin normları, bu normlarla ilgili söylemleri ve bunlara dayanan taahhütleri Normatif Kurumsalcıların iddia ettiği gibi söylemsel tuzak-topluluk tuzağı ya da çıkmazı- oluşturarak son tahlilde üye ülkeleri ve AB kurumlarını, zaman zaman aksi yönde düşüncelere sahip olmalarına rağmen, genişleme yönünde pozitif etkilerken; söz Türkiye'nin üyeliğine gelince, aynı normlar ve taahhütler Türkiye'ye hayır demenin bir gerekçesi olarak kullanılmaktadır. Üstelik Türkiye tarafının AB'nin normlarını ve bu normlardan kaynaklı taahhütlerini defalarca dile getirmelerine rağmen, AB tarafı, Normatif Kurumsalcılığın öngördüğu gibi normları ve taahhütlerini ciddiye alarak kendini söylemsel bir çıkmaz içinde görmemektedir. Bu bağlamda ne 1999'da Türkiye'nin aday ülke ilan edilmesine, ne de 2004-5'te müzakere süreçlerinin başlatılmasına ilişkin kararlar Normatif Kurumsalcı yaklaşımın iddialarını desteklemez. Çünkü bu örnekler sorunun pozitif yönde çözülmesinden ziyade süre kazanmaya dönük, üyelik dikkate alındığı zaman "tali" kararlar olup, asli ve hele hele nihai bir içerik taşımamaktadır. Şimdiye kadar AB'nin Türkiye'ye kesin bir üyelik perspektifi bile sunmaması ve bu konuda sürekli kararını ertelemesi; son dönemlerde AB'nin özellikle üyelik konusunda karar alma süreçlerinin analizinde gündeme gelen Normatif Kurumsalcı yaklaşımların iddiaları dışında başka faktörlerin analize dahil edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu çalışma, bir yandan bu yaklaşımın sınırlılıklarını ortaya koyarken öte yandan da AB'nin Türkiye politikası teorik olarak nasıl açıklanabilir sorusuna cevap üretme çabasının bir sonucudur. AB'ye üyelik konusu son tahlilde kurumsal normların değil; daha çok İnşacıların iddia ettiği gibi ilkeleri, kriterleri, değerleri, normları ve hatta çıkarları da operasyonel olarak tanımlayan kimliklerin başat rol oynadığı bir alandır (Smith, 2001: 48-52). Normlar ve taahhütler ancak kimlikler konusunda pozitif bir oydaşmanın olduğu durumlarda aktörlerin kararlarını pozitif yönde etkileyebilirler. Hatta ortak, paylaşılan ve kurumsallaşmış normlar ancak ve ancak ortak kimlikler tarafından inşa edilen ortak ön kabuller üzerinde yükselebilir. Türkiye'nin bu tartışma içerisinde ilginç ve önemli bir örnek olduğunda hiçbir kuşku yoktur.

Burada ifade ettiğimiz tezlerin daha net anlaşılabilmesi için makalede öncelikle AB'nin genişleme politikasının en önemli enstrümanları olan üyelik kriterleri ve genişleme politikaları ele alınacaktır. Sonrasında özellikle 2002-2006 dönemi merkeze alınarak AK Parti'nin AB üyeliği için ortaya koyduğu çabalar ve AB'nin buna karşı geliştirdiği politikalar değerlendirilecektir.

AB'nin Üyelik Normları ve Genişlemesi

Bugün itibarı ile 28 üyeden oluşan AB'nin nüvesi olan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) 1951'de Altı ülke tarafından kurulurken Birliğin kurucu babaları aslında kurulan örgütün genişleme potansiyelini de öngörmüşler ve demokratik değerlere sahip Avrupa ülkelerine kurulacak örgüte katılma çağrısında bulunmuşlardır. Fakat bu konunun uygulamaya konulması ancak 1957'de imzalanan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nu (AAET) kuran Roma Antlaşmalarından sonra mümkün olabilmektedir (Dinan, 2006: 274-300; Dinan, 1994: 9-38).

Kurucu antlaşmalarda üyeliğe ilişkin normlar zamanla detaylandırılıp kurumsallaştırılsa da temel ilke her zaman aynı kalmıştır: Avrupalı bir devlet olmak. Zaten 9 Mayıs 1950 tarihli Schuman Deklarasyonu da kurulacak olan örgütün “diğer Avrupa ülkelerinin de katılımına açık” bir yapıda olmasını öngörmekteydi (Schuman Declaration, 9 Mayıs 1950). AKÇT Antlaşması'nın 98. maddesinde de “her Avrupa Devleti, işbu Antlaşmaya taraf olmak için başvuruda bulunabilir” hükmüne yer verilmişti (Treaty Constituting the European Coal and Steel Community, 18 Nisan 1951). Ancak Roma Antlaşmaları yürürlüğe girinceye kadar her hangi bir ülke Topluluğa başvuruda bulunmadı. Roma Antlaşmalarından AET'nin 237. ve AAET'nin de 205. maddelerinde “her Avrupa devletinin üye olmak için” Topluluklara başvurabileceği hükmüne yer vermişlerdi (The Treaty of Rome, 25 Mart 1957). Ancak “Avrupalı bir devlet” olmak ya da “bir Avrupa devleti” olmaktan ne anlaşılması gerektiği çok da basit bir mesele değildi ve buna karar verecek olanlar da son tahlilde üye devletlerdi. Onlar da özellikle Soğuk Savaş şartları altında Avrupalı ülke olmayı yalın bir şekilde değerlendirerek konuyu coğrafi anlamda “Avrupa kıtasında yer alma” şeklinde tanımlamayı tercih etmişlerdi (Dawson, 2009: 52; Michalski ve Wallace, 1992: 34; Los Angeles Times, 21 July 1987).

Avrupa Topluluklarının (AT) ilk dört genişlemesi bu temel ilke üzerinden gerçekleştirildi. İlk genişleme süreci İngiltere'nin, Danimarka ve İrlanda ile birlikte 1961'de üyelik başvurusuyla başlamıştı. Bu başvurular 237. madde gereğince işleme konulmuş, ancak İngiltere'yi Avrupa entegrasyonu konusunda samimi bulmayan ve ABD'nin “Truva Atı” olarak gören Fransa Cumhurbaşkanı Charles De Gaulle'un bu başvuruları veto etmesiyle akamete uğramıştı. Aynı akıbet 1967'de de tekrar etmiş ve nihayetinde 1969 yılında De Gaulle'un istifası ile önü açılan ilk genişleme 1973'te gerçekleştirilmişti (Kaiser, 2004: 10-33). 1969'da başlayan süreçte Norveç de yer almaktaydı. Ancak üyelik müzakereleri başarılı olmasına rağmen, katılım için yapılan

referandumda Norveç halkı Topluluğa katılmama yönünde oy kullanmıştı (Jones, 2007: 15-16).

İkinci genişleme süreci Türkiye’nin 1974 Kıbrıs müdahalesi ile Yunanistan’da 1967’den beri iktidarda olan cuntanın devrilmesinden sonra iktidara gelen Karamanlis hükümetinin 12 Temmuz 1975’te başvurusu ile başlamıştı. Bu başvuru konusunda Fransa ve İtalya dışındaki AT Komisyon üyeleri politik sorunlardan ekonomiye, AT’nin kurumsal kapasitesine kadar derin kaygılar taşımaktaydı. Komisyon Soğuk Savaş atmosferinde özellikle Türkiye ile Yunanistan arasında kurulmuş olan dengenin bozulmasına ve iki ülke arasında AT’nin taraf olmasına kesinlikle karşıydı. Tartışmalar nedeniyle Komisyon görüşünü geciktirmiş, ancak Fransa’nın başını çektiği üye ülkelerin Konsey’deki tutumlarını da dikkate alarak, Yunanistan’da demokrasinin güçlendirilmesi adına nihayetinde 1976’da verdiği raporla üyelik müzakerelerinin önünü açmıştı (Karamouzu, 2011: 9-237; Ifantis, 2004: 76-98). Karamanlis-Georges Pompidou dostluğu sayesinde tamamen duygusal, kültürel ve siyasi nedenlerle başlatılan müzakereler Yunanistan’ın 1981’de üyeliği ile sonuçlandı (EEC Commission, 1976).

Üçüncü genişleme yine Akdeniz bölgesinde İspanya ve Portekiz’in katılımıyla gerçekleşmişti. Portekiz’de diktatör Salazar’ın devrilmesinden sonra, Mario Soares başkanlığındaki hükümet 28 Mart 1977 tarihinde AT’ye üyelik başvurusunda bulunmuş, Portekiz’de başlatılan demokratikleşme sürecini dikkate alan AT Konseyi 1982 yılında üyelik müzakerelerini başlatmış ve 1986 yılında da müzakereler üyelikle sonuçlandırılmıştı (EEC Commission, 1978a; Emmert and Petrovici, 2014: 1365-1370). Benzer bir süreç, yine benzer gerekçelerle ve aynı tarihlerde İspanya’nın üyeliğine de uygulandı. İspanya’da faşist Franco yönetiminin devrilmesinden sonra 28 Temmuz 1977’de AT’ye üyelik için müracaat eden Madrid yönetiminin talebi Portekiz’le paralel ele alınmış ve nihayetinde İspanya da 1986 yılında üye yapılmıştı (EEC Commission, 1978b; Powell, 2011: 21-44; MacLennon, 2000: 94-179). Yunanistan’ın Birliğe dahil edilmesine benzer şekilde teknik ve prosedürel normlar açısından pek de olumlu bir kanaate sahip olmayan Komisyon, Avrupa’da birlik ve demokratikleşmenin desteklenmesi zemininde konuya Konsey gibi politik açıdan yaklaşarak, son tahlilde, üçüncü genişlemenin de önünü açmayı tercih etmişti (EEC Commission, 1978c; Cunha, 2012: 6-16). Uzun vadede bakıldığında özellikle Komisyon’un “teknik yaklaşımı” Avrupa çapında liberal-demokratik değerlerin yerleşmesi, ekonomik istikrarın sağlanması ve daha güvenli bir Avrupa mimarisinin inşası açısından oldukça yerinde bir yaklaşım olarak görünmektedir. Demokrasi ve insan hakları gibi

temel normların güçlendirilmesi yanında, Soğuk Savaş'ın sonuna doğru atılan bu adımlar Avrupa'da birlik, güvenlik, barış ve ekonomik istikrarın sağlanmasına da şüphesiz katkıda bulunmuştur.

Genişleme süreci Avusturya ve İsveç'in 1989'da, Finlandiya'nın ise 1992'de tam üyelik başvurusu ile bir anlamda daha da tahkim edilmiştir. Çünkü 1995'te sonuçlanan dördüncü genişleme AB açısından bakıldığında öncelikle kıyasla hem politik, hem de ekonomik açıdan daha sorunsuz, hatta oldukça kârlı bir genişleme olmuştur. Çünkü bu üç ülke sosyal ve politik açıdan olduğu kadar ekonomik kalkınma ve gelişme açısından da 12 üyeli AB ortalamasının üzerinde verilere sahip ülkelerdi. Bunun bir göstergesi olarak dördüncü genişlemenin sonucunda AB'nin GSYH'si %7 oranında arttı. Bu üç ülkenin sosyal ve siyasal yapıları da AB standartlarının hiç de gerisinde değildi. Aynı şartlara sahip Norveç de bu süreçte üyelik için ikinci kez yer aldıysa da, hükümetin ve elitlerin yoğun propagandalarına rağmen halk, yapılan referandumda katılımı bir kez daha reddetti (Bache ve George, 2006: 543-47; Gehler, 2004: 139-158; Ojanen, 2004: 159- 180; Gussarsson, 2004: 181-200).

AB'nin genişleme politikalarına, üyelik kriterleri ve kurumsal kapasitesine en büyük meydan okuma Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkelerini (MDAÜ) kapsayan beşinci genişleme dalgasıyla ortaya çıktı. Altılar'dan Onbeşler'e dönüşürken önceki katılımlar hem Birliğin bürokratik yapı ve işleyişini daha karmaşık hale getirmiş, hem de karar alma mekanizmalarını ciddi bir şekilde yavaşlatmıştı. Avrupalı ve demokrat bir ülke olmak şartı sabit kalmakla birlikte, üyeliğe ilişkin normların Soğuk Savaş'ın bitişi ile esaslı bir şekilde gözden geçirilmesi gerekiyordu. Demir Perde ortadan kalktığında bu ülkelerin Avrupa'nın değerlerine, tarihi misyonuna, liberal siyasal ve ekonomik standartlarına uygun bir çatı altında buluşturulması için en uygun yapının AB olduğuna dair kimsenin şüphesi yoktu. Birliğe yön veren liderler de artık kıtasal boyutta bir entegrasyonun kaçınılmaz olduğuna, Avrupa'da ekonomik ve politik istikrarın da ancak bu yolla sağlanabileceğine inanıyordu. Öte yandan AB de, uzunca bir dönem Sovyetler Birliği'nin bir parçası olmuş, Sovyetlerin boyunduruğu veya nüfuzu altında kalmış, sosyalist siyasal ve ekonomik yapılara sahip bu ülkeler için bir cazibe merkezi ve kurtuluş yolu olarak görülmekteydi. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılması ile MDAÜ'nin Birliğe katılmaları kaçınılmaz bir şekilde gündeme gelince Birliğe yön veren ülkeler, liderler ve başta Komisyon olmak üzere AB kurumları, bu ülkelerin bir an önce AB ile entegre edilmesi için üyeliğe ilişkin hem kriterlerde hem de prosedürlerde esaslı değişiklikler yapılması gerektiğine karar verdiler. İşte tam da bu süreçte, 1992 yılında yapılan ve resmen Avrupa Birliği'ni kuran

Maastricht Antlaşması'nın 49. maddesi ile üyeliğe ilişkin şartlar ve prosedürler yeniden belirlendi (Treaty on European Union, 1992). Bu maddeye göre:

İkinci maddede belirtilen değerlere saygı gösteren ve bu değerleri desteklemeyi taahhüt eden her Avrupa devleti, Birliğe üye olmak için başvuruda bulunabilir. Bu başvuru Avrupa Parlamentosu'na ve ulusal parlamentolara bildirilir. Başvuruda bulunan devlet, başvurusunu, Komisyon'a danıştıktan ve üye tam sayısının çoğunluğuyla karar verecek olan Avrupa Parlamentosu'nun muvafakatini aldıktan sonra oybirliğiyle hareket edecek olan Konsey'e yapar. Avrupa Birliği Zirvesi tarafından kararlaştırılan yeterlilik kriterleri dikkate alınır.

Katılımın şartları ve bu katılımın Birliğin üzerine kurulduğu antlaşmalarda yapılmasını gerektirdiği uyarlamalar, üye devletlerle başvuran devlet arasında yapılacak bir anlaşma ile belirlenir. Bu anlaşma, kendi anayasal kurallarına uygun olarak onaylanmak üzere bütün âkit devletlere sunulur.

İkinci madde de belirtilen değerler ise şu şekilde ifade edilmiştir:

Birlik, insan onuruna saygı, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukukun üstünlüğü ve azınlıklara mensup kişilerin hakları da dahil olmak üzere insan haklarına saygı değerleri üzerine kuruludur. Bu değerler, çoğulculuk, ayrımcılık yapmama, hoşgörü, adalet, dayanışma ve kadın-erkek eşitliğinin hâkim olduğu bir toplumda üye devletler için ortaktır.

22 Haziran 1993 yılında gerçekleştirilen Kopenhag Zirvesinde, 49. madde gereğince konuyu ele alan AB Konseyi üyelik kriterlerini daha sistematik bir şekle sokmuş ve Birliğe üye olmak için başvuran ülkelerin tam üyeliğe kabul edilmeden önce bu kriterleri karşılaması gerektiğini şart koşmuştur (European Council, 1993). Üyelik kriterleri konusu dinamik bir konu olduğu için 1993 yılından sonra da günün ihtiyaçlarına binaen Konsey tarafından zaman zaman gözden geçirilmekte ya bazı kriterler tazyik edilmekte ya da ilave kriterler ortaya konmaktadır. Mesela, 1995 Madrid Zirvesi'nde Konsey aday ülkelerin kendi idari, hukuki ve hatta kurumsal kapasitelerini geliştirerek bütünleşme için özellikle mevzuatta yapılan değişikliklerin uygulamaya da etkin bir şekilde yansımaları gerektiğini ifade edecektir (European Council, 1995). Ayrıca genişleme konusunun AB gündemine her gelişinde üyelik kriterleri de yeniden tartışılmakta, ilave şartlar getirilmese de yeni yorumlarla yeni spekülasyonların önü açılmaktadır.

Kopenhag Kriterleri de dahil olmak üzere AB mevzuatında yer alan üyelik kriterleri ve prosedürleri bir bütün olarak incelendiği zaman bunları kısaca maddeler halinde şu şekilde özetlemek mümkündür. *1. Coğrafi kriter:* Her şeyden önce AB'ye üyelik için başvuracak devlet bir Avrupa devleti olmalıdır. Bu en temel ve gerek şarttır. Konu en açık bir şekilde Fas'ın 1987 yılında

yapmış olduğu tam üyelik başvurusunda ele alınmış ve Fas Avrupa kıtasında bir ülke olmadığı için talebi AB Konseyi tarafından reddedilmiştir. (Dawson, 2009: 51; Bahaijoub, 1993: 239-240). 2. *Siyasi kriterler*: İlgili devlet, siyasi olarak demokrasiye, hukukun üstünlüğüne, insan hakları ve azınlık haklarına hem bağlı kalmalı hem de bunları teminat altına alan istikrarlı kurumlara sahip olmalıdır. 3. *Ekonomik kriterler*: İşleyen ve aynı zamanda başta Birlik üyeleri olmak üzere küresel rekabete dayanabilecek istikrarlı bir serbest piyasa ekonomisine sahip olmalıdır. 4. *Müktesebat kriteri*: Siyasi birlik ile ekonomik ve parasal birlik de dahil olmak üzere Birliğin hedeflerine bağlı kalarak, ilgili ülke AB müktesebatının tamamını yüklenilebilir ve uyum kapasitesine de sahip olmalıdır. Müktesebatın çok boyutlu bir kavram olduğunun burada altını çizmek gerekir. Üyelğe talip olan ülkenin, 1951’de başlayan bütünleşmenin bugüne dek ulaştığı siyasi, iktisadi, kurumsal ve hatta tüm mevzuatı benimsemesi, içselleştirmesi ve uygulamaya koyması demektir. Müktesebat bağlamında siyasi birliğe atıfta bulunulması ise ilgili ülkenin ulusal anlamda AB standartlarında liberal demokratik bir yapıya sahip olması yanında, AB’nin ortak dış ve güvenlik politikalarına katkıda bulunması ve desteklemesine dair bir beklentiye işaret etmektedir. Ayrıca mesela, ilgili ülkenin tam üyelikle birlikte derhal Avro’ya katılması beklenmese de, parasal birliğin gereklerini kabullenmesi ve ön aşamalarını uygulayabilecek durumda olması elbette bu bağlamda arzu edilen bir durumdur. Bunlara merkez bankasının bağımsızlığı, ekonominin koordinasyonu, kamu sektörü açıklarının finansmanı ve döviz kuru gibi diğer ortak politika alanları da dahildir. Ekonomik ve Parasal Birliğe (EKB) ilişkin kriterler de, aynı şekilde, esas olarak ilgili devletin EKB’ye katılımında dikkate alınacak olsa da Maastricht Kriterleri kapsamında aday ülkelerin genel olarak AB müktesebatına uyum ve özel olarak da ekonomik rekabete dayanabilme kapasitelerini göstermesi açısından en az siyasi kriterler kadar önem taşımaktadırlar (Akçay, 2008: 13). 5. *Hazmetme kapasitesi*: Öte yandan, herhangi bir devletin tam üyeliği konusunda Birlik de kendisini buna hazır hissetmelidir. AB Avrupa’da bütünleşme momentumunu muhafaza ederken yeni üyeleri hazmetme kapasitesini de dikkate almak durumundadır. 6. *İdari Kapasite Kriteri*: AB Konseyi, aday ülkenin müktesebatı üstlenmek için mevzuatta yaptığı değişiklikleri bütünleşme öncesi süreçte etkin bir şekilde uygulayabilecek yönetsel ve kurumsal kapasiteye sahip olmasını beklemektedir. 7. *Prosedürel normlar*: İlgili devletin üyelik başvurusundan Katılım Antlaşmasına kadar tüm üyelik süreçleri AB mevzuatında belirtilen prosedürel normlara veya genel olarak AB tarafından da dikkate alınan uluslararası hukuk normlarına uygun olarak yürütülmek durumundadır (European Commission, 2015: 5).

Sayıdığımız tüm bu kriterlerin uygulanışı ise çoğu zaman nesnel değil, öznel. AB mesela coğrafya kriterine göre Afrikalı Fas’ın üyelik başvurusunu reddederken, aynı kriteri tamamı Asya kıtasında olan Kıbrıs için dikkate almış görünmemektedir. Yine Güney Kıbrıs’ın tüm adayı temsilen üyeliğe kabulü uluslararası anlaşmaların (Londra ve Zürih Anlaşmaları) ve “komşularıyla sınır sorunları olan ülkelerin AB’ye üye olamayacağı” yönündeki Birlik ilkelerinin hiçe sayıldığına göstergesidir. Yine, siyasal kriterler demokrasi adına; ekonomik kriterler ise istikrar adına oldukça geniş yorumlanmış, müktesebat da dahil bazı adayların gerekli şartları Birliğin bir üyesi olduktan sonra –hatta AB fonlarının da desteğiyle- gerçekleştirmesine müsaade edilmiştir. Yunanistan, İspanya ve Portekiz’in üyelikleri ile Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin üyelikleri bu konuda ilginç örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün Altılar ve onların seviyesindeki birkaç ülke dışında üye ülkelerin çoğu ne AB içinde ne de küresel boyutta rekabete dayanabilecek ekonomik yapıya sahip değildir. 2006 sonrası krizler de bunu açıkça göstermiştir. Yine İngiltere ve Avusturya grubunun yer aldığı birinci ve beşinci genişleme dışında yer alan bütün genişlemelerde ekonomik normlar göz ardı edilmiştir. Müktesebatın üstlenilmesi, idari kapasite ve prosedürel normlar konusunda da AB aday ülkelere gayet esnek davranmış; bu kriterlerin de ilgili ülkeler üye olduktan sonra yavaş yavaş yerine getirilmesine müsaade etmiştir. Ancak AB’nin kendi ilkeleri, standartları veya genel olarak normları konusunda bugüne kadar üye olan pek çok ülkeye gösterdiği izafi olarak müsamahakâr tavır bazen dramatik sonuçlar da doğurmaktadır. Mesela, sınır sorunları ve sınır güvenliği meselesi, yasadışı göç ve terörizmle mücadele bu bağlamda burada zikre değer konu başlıklarından sadece birkaçını oluşturmaktadır. İtalya, Yunanistan, Bulgaristan, Slovenya ve Macaristan gibi pek çok ülkenin sınır güvenliği konusunda AB standartlarına ne kadar uyum sağladığı son dönemde yaşanan göç dalgası ile açığa çıkmıştır. Hazmetme kapasitesine gelince, bu kriterin de son 13 ülkenin üyeliği onaylanırken ciddi bir şekilde dikkate alındığını söylemek mümkün değildir. Polonya, Romanya ve Bulgaristan gibi kimi ülkeler için bazı istisnalar getirilerek sorun çözülmeye çalışılmıştır. Adı geçen son iki ülkenin 2004 yerine 2007’de üye olmalarının arkasında yatan sebep de bu olmalıdır. Ancak yeni üye olan devletler bir yana, Brexit ile açığa çıkan gerçek şudur ki; gerçekte ne AB İngiltere’yi ne de İngiltere AB’yi hala hazmedebilmiş değildir. İngiltere’nin baştan beri AB’nin sosyal politika, içişleri, sınırlar ve para politikaları konusundaki olumsuz tavrı aslında Brexit öncesi İngiltere’nin AB’deki konumunun her zaman tartışılır olduğunun bir göstergesidir. Nüfus, istihdam ve karar alma mekanizmasındaki oy oranı gibi resmen bir kriter olamayan ama hayatın olağan akışı içinde normal kabul edilen somut konularda

ise AB bütünleşme sürecinin devamı açısından bazı eski ve yeni ülkelerin istisnai taleplerine izin verebilmektedir. Müzakere sürecinde, özellikle üye ülkelerin kamuoylarını tatmin etme adına AB, kimi ülkeler için geçici veya sürekli istisnalar yoluyla bazı koruma tedbirleri almaktadır (Karluk, 2005: 751). Tüm bunlar bugüne dek AB üyesi ülkeler için esaslı bir sorun teşkil etmemiştir. Müzakere süreçlerinde AB kendi normlarını sürekli olarak aday ülkeler lehine müzakere edilebilecek bir alan olarak esnetme yolunu seçerken, üyelik müzakerelerine başlamış bir ülke olarak özellikle Türkiye konusunda oldukça katı bir politika takip etmektedir. Bu durum ister istemez AB normlarının sorgulanmasına; diğer müzakere eden ülkelerle asıl farkı din, kültür ve kimlik konusunda ortaya çıkan Türkiye için AB'nin konuşulmayan normlara ya da varsayımlara sahip olduğu şüphesine yol açmaktadır.

Türkiye'nin iki asırlık modernleşme tarihi Avrupa normlarında bir ülke yaratma gayretinden ibarettir. Dönemsel sıkıntılar olsa da, bu yolda hiçbir engel tanınmamış, hiçbir tabu kabul edilmemiştir. Türkiye'nin 1959'dan bu yana sadece ve sadece AB üyeliği için yapmış olduğu düzenlemelerin haddi hesabı yoktur. Öncesi bir yana, Kopenhag Kriterleri de dahil yukarıda yedi madde ile özetlediğimiz üye ülke ilan edilmek için gerekli tüm AB normlarını ise Türkiye 2006 yılının başı itibari ile yerine getirmiş vaziyettedir. Zaman zaman krizler yaşansa da AB üyeliği Türkiye Cumhuriyeti için -iktidarlarda kimin olduğuna bakılmaksızın- her zaman bir devlet politikası olagelmıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin üyeliğine ilişkin temel sorun Türkiye'de arandığı kadar, herhalde biraz da AB'de aranmalıdır. AB'nin dar anlamda üyeliğe ilişkin kriterlere ve daha geniş anlamda ise tüm AB normlarına hangi ölçüde bağlı kaldığının test edilmesi açısından Türkiye çarpıcı bir örnek olarak ortaya çıkmaktadır. Bu konuda, bu makalede yapıldığı gibi, AB-Türkiye ilişkilerinin kısaca ele alınması ve özellikle aday ülke ilan edildikten sonra Türkiye'nin bu kriterleri karşılamak için gerçekleştirdiği reformlar ve AB'nin üyelik konusundaki yaklaşımının sadece ana hatlarıyla hatırlatılması yeterli olacaktır.

Tam Üyelik, Uyum Paketleri ve Reformlar

29 Temmuz 1959'da Türkiye'nin AET'ye nihai olarak tam üye olmak için başvurduğu bilinen bir konudur. Fransızların Türkiye'nin Avrupalı kimliğini sorgulaması, 1960 darbesi ve istikşafî görüşmelerden sonra da ekonomik olarak Türkiye'nin bu üyeliğe henüz hazır olmadığı konusunda tarafların mutabakatı üzerine, yine de Türkiye'nin Avrupa'ya sıkı bir şekilde bağlanması karara bağlanmış ve 1963 yılında Ankara Anlaşması (AA) imzalanmıştı (Çalış, 2016: 79-132). Soğuk Savaş'ın şartları altında yapılmış olsa da bir yanda Ankara, öbür yanda da Altılar bu anlaşma ile Türkiye'nin kesin olarak bir Avrupa ülkesi

olduğunu ve en nihayetinde 22 yıllık bir sürecin sonunda da tam üye olabileceğini teyit ve deklare etmişlerdi (Ankara Agreement, 1963). Türkiye karşıtları her ne kadar tartışmalı bulsa da hukuken AA’nın 28. maddesinin bu yönde yorumlanması da mümkündür.

Kaldı ki bir hukuki metnin nasıl yorumlanması gerektiği o metnin ortaya çıktığı ortamda tarafların ondan neyi anladıklarını beyan eden deklarasyonlarına bakılarak da anlaşılabilir ki; o dönemde tarafların yaptıkları tüm açıklamalar AA ile AET’nin kaderinin, dolayısıyla Türkiye ile AB’nin kaderinin tam üyelikle örtüştüğü yönündedir. 1957 Roma Antlaşmaları ile AA’nın nihai hedefleri aynıdır. Yine aynı dönemde, AA öncesi ve sonrasında, bunun aksine herhangi bir deklarasyon da yapılmamıştır. Ayrıca 1973’te yürürlüğe giren Katma Protokol (KP) de işlerin bu yönde ilerleyeceğinin teyidinden başka bir şey değildir. Nihayetinde AB Komisyonu Yunanistan’ın tam üyelik başvurusu konusunda 1975’de hazırladığı görüşünde (*avis*) bu konu üzerinde ısrarla durarak kısa raporun birkaç yerinde “Açıkça tam üyeliği nihai bir amaç olarak kabul eden Toplulukla bir antlaşmaya sahip ortak ülke olarak Türkiye” ifadesine yer vermiş, Türkiye’nin tam üyeliği konusunu hukuki dayanağıyla teyit etmiştir (EEC Commission, 1976). Başka bir ifadeyle Komisyon AA’ya tam üyeliği hedefleyen bir anlaşma olarak gördüğünü net bir biçimde ortaya koymuştur. Hukuken de, mesela Gümrükçü’nün değişik çalışmalarında ifade ettiği gibi, Ankara Antlaşması ile tesis edilen AB-Türkiye ortaklığının, özellikle AA esasında “Türkiye’yi... tam üyeliğe hazırlayan bir ortaklık olarak tasarlanmış ve geliştirilmiş” olduğundan şüphe etmemek gerekir. Aksi bir görüş hukuki değil normatif bir değerlendirmenin ürünü olacaktır (Gümrükçü; 2013: 153-161).

Bu noktadan Türkiye’nin AB ile antlaşmalarından doğan tam üyelik dahil mali yardımlar, emeğin serbest dolaşımı, vize veya gümrük birliğinden kaynaklı pek çok hakkının inkar edildiği noktaya geliş süreci elbette çok önemlidir. Bu süreçte 27 Mayıs, 12 Mart ve nihayetinde 12 Eylül askeri darbelerinin AB ile Türkiye arasında onulmaz yaralar açtığı kabul edilmesi gereken bir konudur. Bununla birlikte ilişkilerin bir türlü istenen düzeye ulaşmamasında esas rolü AB tarafında yer alan Türkiye karşıtı aktörler oynamışlardır. 1981’den 2004 yılına kadar Yunanistan; 2004 yılından sonra da Güney Kıbrıs Rum Yönetimi zaman zaman doğrudan, zaman zaman da AB’deki Fransa ve Almanya gibi büyük aktörlerin taşeronu olarak Türkiye’nin AB üyeliğine engel olmuşlardır. Oysa ki olayların bu noktaya gelebileceğini yıllar önce tahmin eden de bizatihi AB’nin kendi Komisyonudur. Yunanistan’ın tam üyelik talebi üzerine hazırladığı 1976

yılında açıklanan *görüşünde*, üye ülkeleri uyarayan Komisyon şu ifadelere yer vermiştir (EEC Commission, 1976):

Avrupa Topluluğu, Yunanistan ile Türkiye arasındaki tartışmalı konularda bir taraf değildir ve olmamalıdır da. ...Yunanistan'ın muhtemel üyeliği Türkiye ile bu ülke arasındaki Topluluğun dikkatle takip ettiği dengeye kaçınılmaz bir şekilde yeni bir unsur eklemektedir... Komisyon, 24 Haziran tarihli Konsey'in almış olduğu (Yunanistan'ın üyelik talebini kabul eden) deklarasyonuna işlerlik kazandırmak için, Yunanistan'ın bu talebinin değerlendirmeye alınmasının Topluluk ile Türkiye arasındaki ilişkileri etkilememesi ve Ankara Anlaşması tarafından garantiye alınan Türkiye'nin haklarına bir harel gelmemesi için münhasır tedbirlerin alınması gerektiği kanaatinindedir.

Ancak Yunanistan'ın üyeliğinden sonra tam aksi gelişmeler olmuş, AB ister istemez yeni üyesinin katıldığı kararları almak zorunda kalmış, denge politikaları büyük ölçüde unutulmuş, Türkiye'nin AB ile ilişkileri gün geçtikçe kötüleşmiştir. Daha önce ifade edildiği üzere, elbette bunda 12 Eylül Darbesi'nin olumsuz etkileri de vardır ama Komisyon'un uyarısı hiçbir işe yaramamış; Yunanistan'ın üyeliği sonrası AB'nin mali yardımlar ve vize konuları başta olmak üzere, Türkiye ile ilgili kararları ya tümüyle negatif ya da Ankara'yı oyalamaya yönelik olmuştur. Yunanistan bu rolünü 1999 yılına kadar kesintisiz sürdürmüş; deprem bahane edilerek geliştirilmeye çalışılan Türk-Yunan ilişkileri ise gerçekte tamamen "Rum faktörüne" endeksli olarak yürütülmüştür. Bu dönemde Yunanistan'ın politikalarındaki yumuşamanın hedefinin ise 1959 tarihli Londra ve Zürih Antlaşmaları gereğince Kıbrıs Ankara'nın oluru olmaksızın herhangi bir uluslararası örgüte üye olamayacağından Türkiye'nin veto hakkını bertaraf etmeye dönük olduğu oldukça sarıh bir konudur. Neticede Atina istediğini almış; Türkiye'nin 1999 Helsinki Zirvesi'nde aday ülke olarak ilan edilmesine karşılık Kıbrıs'ın AB üyeliğini garanti altına almıştır. Buna rağmen Yunanistan 2004 yılına kadar "kötü polis" rolüne devam etmiş, çok cüzi miktarda bir deprem yardımı onayı dışında AB-Türkiye ilişkilerini baltalamaya aralıksız devam etmiştir. 2004 yılında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin tüm adayı temsilen AB'ye üye olmasından sonra ise geri plana çekilerek, bu rolü Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'ne devredecektir. Oysaki en azından AB Komisyon'unun yukarıda atıf yapılan kendi ifadesi ile sabittir ki; hiçbir AB üyesi ülkenin, AA'nın yürürlüğe girdiği 1964 tarihi esas alınmak kaydıyla, üyelik de dâhil Türkiye'nin ve Türk vatandaşlarının AA veya KP gibi belgelere dayalı uluslararası hukuktan kaynaklı hiçbir hakkını engelleme veya inkâr etme imkânı yoktur. 2/76 ve 1/80 sayılı Ortaklık Konsey kararları da hukuken bunu teyit etmektedir. AB Adalet Divanı kararlarının çoğu da bu yöndedir (Sevimli ve Reçber, 2014: 404-434).

Bununla birlikte, pratik aksini göstermiştir. Mesela, AA’dan ve Gümrük Birliğinden (GB) kaynaklı mali yardımlar, Yunanistan vetosu nedeniyle cüzi bir kısmı hariç Türkiye’ye aktarılmamıştır. Öte yandan başta Almanya olmak üzere AB ülkeleri, AB Adalet Divanı’nın işçilerin serbest dolaşımı ve oturma hakları konusunda Türkler lehine verdiği onlarca kararını ya görmezden gelmekte ya da uygulamamakta direnmektedirler (Sevimli ve Reçber, 214: 391-440; Gümrükçü, 2013: 141-161; Köktaş, 1999: 41-240; Karluk, 2005: 726).

Yunanistan’ın üyeliği sonrası ise AB’nin Türkiye politikası radikal bir değişime uğramıştır. (Baykal ve Arat, 2005: 327). Bu gerçeğin farkına varan Özal Hükümeti Soğuk Savaş’ın sonlarına doğru, 1987 yılında AB’ye tam üyelik müracaatında bulunmuştur. Yunanistan, Portekiz ve İspanya’nın müracaatları ile esasta aynı gerekçeleri haiz olan, bu açıdan bakıldığında Türkiye’de demokrasi, insan hakları ve ekonomik istikrar açısından da fevkalade ehemmiyete sahip bu müracaata AB ancak iki yıl sonra çok da olumlu olmayan bir cevap vermiştir. Her ne kadar Türkiye’nin üyelik için “ehil” (*eligible*) bir ülke olduğu kabul edilse de, Komisyonca Akdeniz genişlemesinde dile getirilen ancak pozitif yorumlanan demokratik yapı, sanayi ve gümrükler gibi yetersiz siyasi ve ekonomik şartlar (Ifantis, 2005; 75-98; De La Gardia, 2005: 99; Pinto and Teixeira, 2005: 119-138), Türkiye’ye hayır demenin bir gerekçesi olarak kullanılmıştır (European Commission, 1989). Ankara ise bu karara rağmen ilişkileri geliştirmeye özen göstermiştir. Ankara Sanayi Odası gibi bazı kurumların ekonomik olarak Türkiye aleyhine olacağı yönündeki değerlendirmelerine rağmen AB ile bir gümrük birliği oluşturmakta ve bunu sürdürmekte tereddüt etmemiştir (Örnek olarak ATO’nun itirazları için bakınız: Hürriyet, 17 Ekim 2004). Ankara için elbette GB sadece ticari ve ekonomik bir konu değildir; Türkiye’nin AB üyeliği konusundaki iddialarını devam ettiren önemli bir enstrüman olarak algılanmıştır (Günüğur, 2008: 67).

AB açısından ise gümrük birliği Türkiye’yi içeri almadan Avrupa’nın yörüngesinde tutmanın bir aracı olarak görülmüştür. Çünkü AB gümrük birliği tesis etmesine ve hatta Türkiye’yi 1999’da aday, 2005’te de müzakere edilen ülke ilan etmesine rağmen, bugüne kadar hala tam üyeliğe ilişkin ne herhangi bir kesin ifade kullanmış, ne de somut bir takvim ortaya koymuştur. Oysaki bu tarihten sonra AB üç genişleme daha yaşamış ve on üç ülkeyi daha üye olarak kabul etmiş durumdadır. Türkiye’nin üyeliği konusunda her vesile ile bir takım standartlardan bahsedilirken 2004, 2007 ve 2013 genişlemelerinde de önceki Akdeniz genişlemesinde olduğu gibi bu ülkelerin hiçbirinden AB normlarının üye olmadan tam olarak karşılanması şartı istenmemiştir. Onlara da hariçte değil dahilde, üye olarak Avrupa standartlarına ulaşma imkanı sağlanmıştır.

Eski sosyalist ekonomik, siyasal, toplumsal yapılarını ve alışkanlıklarını ne ölçüde değiştirdikleri oldukça tartışmalı olduğu halde, Avrupa'nın bütünlüğü ve istikrarı için bu ülkelere de üyelik yolu sonuna kadar açılmıştır.

Altıları bir kenara bırakacak olursak, mevcut AB üyesi ülkelerin hiçbiri katılım öncesi AB kriterlerini karşılamak için Türkiye kadar çalışma yapmış değildir. Bu bağlamda liberal demokrat ülkelerin pozisyonları belki anlaşılabilir ama uzun yıllar Sovyetler Birliği'nin nüfuzu altında yaşamış Bulgaristan gibi, sadece AB değil, ortalama dünya standartları açısından bile demokrasi, insan hakları ve azınlık hakları konularında eleştirilecek pek çok uygulamaya sahip; Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Macaristan ve Polonya gibi siyasal yönden sosyalist milli güvenlik devleti modeline sahip, ekonomik olarak, çoğunluğunun küresel rekabete hazır olmadığı, liberal ekonomisinin asgari standartları konusunda yeterlilikleri tartışılmaya devam eden ülkeler sadece Avrupa'da ve Avrupalı olduklarından tam üyeliğe bir an önce alınırken Türkiye'ye hala bir takım standartların hatırlatılması elbette AB normlarının gerçekte neler olduğu tartışmasını gündeme taşımaktadır (bu ülkelerle ilgili Komisyon görüşleri için bkz. European Commission, 1997a, 1997b, 1997c, 1997d, 1997e).

Üyelik bağlamında önemli bir gelişme olarak, Türkiye'nin Helsinki'de "aday ülke" kabul edilmesinin ilişkilere farklı bir boyut ve ivme kazandırması beklenirdi. Batının bu yöndeki deklarasyonları bir kenara, her zaman olduğu gibi yine ve yeni bir umutla Türkiye de gerçekte bunu böyle yorumlamıştı. Nitekim AB Konseyi'nin, Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri'ne uyum sağlaması için kısa ve orta vadede yapılması gerekenleri belirlediği Katılım Ortaklığı Belgesi'ni (KOB) 8 Mart 2001'de ilan etmesinin ardından, Ankara inanılmaz bir hızla, hemen on gün içerisinde 19 Mart 2001'de, KOB'a karşılık, 2001-2004 arasında Türkiye'nin yapacaklarını ortaya koyan "AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Ulusal Program"ı (UP) kabul etmişti. Türkiye'de AB müktesebatının üstlenilmesi çerçevesinde 2001 ve 2004'te iki büyük anayasa reformu yapılmış, Şubat 2002-Temmuz 2004 arasında kamuoyunda uyum paketleri olarak bilinen büyük çaplı sekiz paket hazırlanmış ve Parlamento tarafından onaylanarak yürürlüğe konulmuştu. Bu dönemde yapılan değişiklikler elbette sadece uyum paketleri ile sınırlı olmayıp bunların yanında birincil ve ikincil mevzuatta ilave ve kapsamlı değişiklikler de yapılmıştı. Ayrıca 2006 yılında 9. Reform Paketi adı altında uyum paketlerinin devamı niteliğinde büyük çaplı düzenlemeler gerçekleştirilmişti. Bu dönemde bir yandan devletin temel erklerini de ilgilendiren değişiklikler yapılırken, öte yandan devletin bütün kurumları Türkiye'nin AB üyeliğini gerçekleştirmek üzere seferber edilmişti. Ekonomik kriterler dışındaki tüm kriterleri yerine

getirmek için TBMM tam kapasite çalıştırılarak, yasal düzenlemelerin bir an önce Meclis'ten geçmesi sağlanmıştı. Bütün bu düzenlemeler yapılırken, elbette muhalefetin itirazları da olmuş, her bir kanun bazen uzunca bir süre olsa da detaylı bir şekilde tartışılmıştı. Bu süreçte müktesebatın üstlenilmesi, ekonomik ve siyasal kriterlerin sağlanması noktasında devletin kurumlarının ve siyasal partilerin yanı sıra medyanın, kamuoyu ve sivil toplum örgütlerinin katkıları da dikkate şayandı. Mesela TÜSİAD, İKV ve TOBB'un bu dönemdeki çalışmaları örnek olarak zikredilebilir. (Çalış, 2016: 353-94)

İlk anayasa değişiklikleri ve ilk üç uyum paketi Üçlü Koalisyon, geri kalan düzenlemelerin tamamı ise AK Parti hükümetleri tarafından gerçekleştirildi. Bu düzenlemeler sayesinde 1982 Anayasası hükümlerinin neredeyse yarıya yakını değişirken, yüzlerce kanunun binlerce maddesinde, tüzük ve yönetmelikler başta olmak üzere diğer mevzuatın bir kısmı da ya kısmen ya tamamen yenilenmişti. 2000'li yılların ilk yarısında 120.000 sayfayı aştığı değişik mercilerce ifade edilen AB müktesebatının tamamının üstlenilmesi adına Türkiye açısından devrim niteliğinde bir değişim yaratılmıştı. Üstelik bu dönem, halka rağmen ve tepeden inmece Tanzimat-Cumhuriyet eksenindeki modernleşme projesinden tamamen farklı olup, yapılan düzenlemeler halk iradesine dayalı, özgür bir tartışma ortamında olgunlaştırılmış, entelektüelinden memur, işçi ve köylüsüne kadar geniş kitlelerin desteğini almıştı. Bu dönemde Türkiye'nin AB üyeliğine kamuoyu desteği hiçbir zaman yüzde ellinin altına düşmediği gibi, bazı yıllarda bu oran yüzde yetmişlerin üzerine çıkmıştı.

Bu dönemde gerçekleştirilen değişiklikler AB tarafından da yakından izlenmekteydi. 9 Ekim tarihinde yayınlanan 2002 İlerleme Raporu'na göre gerçekleştirilen reformlar, Türkiye'nin AB değerleri ve normlarını benimseme konusundaki kararlılığını ortaya koymaktaydı. Komisyon, özellikle 3. Uyum Paketi ile yapılan düzenlemelerin çok geniş kapsamlı olduğunun altını çizmişti. Ancak bunca olumlu gelişmeyi kaydeden Komisyon olumlu tavrını konu üyelik kriterlerinin sağlanıp sağlanmadığı noktasına gelince değiştiriyor, bu reformlara rağmen Türkiye'nin hala siyasi kriterleri tam olarak henüz karşılamadığını ilan ediyor ve özellikle insan hakları konusunda uygulamada karşılaşılan kötü örnekleri bahane olarak gösteriyordu (European Commission, 2002). Üyelik konusunda uygulamaya atıfta bulunmak aday ülkeler arasında nerdeyse ilk defa kullanılan bir yöntemdi. İşin aslı "uygulama kriteri" Türkiye'ye özel olduğu kadar AB'nin sübjektif değerlendirmelerine kapı aralayan ilginç bir gerekçe olarak ortaya çıkıyordu.

Buna rağmen, 3 Kasım seçimleri sonrası tek başına iktidar olan AK Parti, önceki koalisyon hükümetlerinden daha kararlı, daha radikal ve daha kapsamlı

bir AB politikası takip etmeye başladı. Abdullah Gül'ün başbakanlığındaki ilk AK Parti hükümetinin Meclis'e sunduğu hükümet programının giriş kısmında kısaca "Avrupa Birliği'ne tam üyelik, ekonomik ve demokratik gelişimin sağlanması bakımından öncelikli hedefimizdir. Öte yandan AB'nin sunduğu ekonomik ve demokratik standartlar, yasal ve kurumsal düzenlemeler, tam üyelik şartına bağlı olmaksızın desteklenecektir" denilmekteydi (Gül Hükümeti Programı, 2003). Aslında bu iki cümle AK Parti kadrolarının AB politikalarını da özetler nitelikteydi. Hükümetin bu konudaki yaklaşımları daha sarıh bir şekilde programın AB ile ilişkilere ayrılan bölümünde şöyle izah edilmişti:

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliği Hükümetimizin hedeflerinin başında gelmektedir. Bu amaçla, Türkiye'nin adaylığının genişleme sürecinde geri çevrilmez bir niteliğe sahip olduğunun tescil edilmesini teminen, katılım müzakerelerinin başlatılmasına çalışılacaktır. Hükümetimiz, Kopenhag kriterlerini tam olarak yerine getirme konusunda kararlıdır. Türkiye'nin Avrupa Birliği ailesi içerisinde hak ettiği yeri en kısa zamanda almasının iki tarafa getireceği kazanımların yanı sıra Avrupa kıtasının ötesinde barış, istikrar ve güvenlik yönlerinden olumlu sonuçlar doğuracağı kuşkusuzdur.

Bu çerçevede, TBMM tarafından gerçekleştirilmiş olan uyum yasalarının güçlendirilmesi ve mevzuatımızın temel hak ve özgürlükler açısından bir bütün olarak geliştirilmesi sağlanacaktır. Ayrıca, reformların uygulamaya tam olarak yansımaları ve uygulayıcılar tarafından da özümsemesi için eğitim çalışmalarına ağırlık verilecektir.

Hükümetimiz Avrupa Birliğine uyum sürecinde ekonomik kriterler ile müktesebata uyum alanlarında gerekli çalışmaları hızlandıracak, kamu kurum ve kuruluşlarının eşgüdüm içinde çalışmalarını sağlayacak, uyum için gerekli olan idari kapasiteyi güçlendirecek ve kamu kurumlarıyla, özel sektör ve sivil toplum örgütleri arasındaki işbirliği ve dayanışmayı artıracaktır. Ayrıca, Avrupa Birliği ile mali işbirliğinin geliştirilmesi ve etkin çalışabilmesi için gerekli tedbirlerin alınması sağlanacaktır.

Bu temel üzerinde AK Parti bir yandan içerde yasal, kurumsal ve yönetsel çalışmalara hız verirken, öte yandan da AB kurumları ve hükümetlerini ikna etmek, Kopenhag Zirvesi'nde müzakerelere başlanmasına ilişkin bir tarih almak için Brüksel'de ve AB ülkelerinde yoğun çalışmalara başlamıştı. Bu süreçte, seçimlere girmesi engellenen ama Parti'nin genel başkanlığı görevini de sürdüren Recep Tayyip Erdoğan da, seçimlerden hemen sonra, AB ülkeleri turuna çıkmış, yoğun ve oldukça etkin bir kulis faaliyeti yürütmüştü. AK Parti hükümeti kısa süre içinde 4. Uyum Paketini hazırlamış ve 3 Aralık 2002'de TBMM'ye sevk etmişti. Bu paket ile esas olarak temel hak ve özgürlükler alanının genişletilmesi amaçlanmaktaydı. İşkenceyle mücadele, ifade, basın ve dernek kurma özgürlükleri ile gözaltı koşullarına ilişkin çeşitli yasa maddeleri

yeniden düzenlenmiş; Siyasi Partiler Kanunu 2001 Anayasa değişikliğiyle uyumlu hale getirilmiş; böylece siyasal partilerin kapatılması zorlaştırılmış ve siyasi yasaklıların milletvekili seçilmelerinin önündeki engel kaldırılmıştı. Bu değişiklik, mahkeme kararlarıyla Meclis ve hükümet dışında tutulan Erdoğan'ın da önünü açacaktı. Ayrıca, o dönemde çokça tartışılan gayrimüslim cemaat vakıflarının taşınmaz mal edinmelerini daha da kolaylaştırmak amacıyla Vakıflar Kanunu'nda yeniden değişiklik yapılmıştı (Resmi Gazete, 11 Ocak 2003).

Kısaca, sadece 1999'da başlayan süreçte özellikle 2002 yılı içinde Türkiye'de 4 uyum paketi hazırlanmış, hükümet değişimine rağmen Kopenhag Kriterleri yerine getirilmek üzere ciddi gayret sarf edilmişti. Bunun karşılığında ise AK Parti, Aralık ayında yapılacak AB Zirvesinde üyelik müzakerelerinin başlaması ya da en azından Güney Kıbrıs tam üye olmadan Türkiye'ye bu doğrultuda kesin bir tarih verilmesini bekliyordu; ancak yine olmadı. 12-13 Aralık 2002'de toplanan Kopenhag Zirvesi'nde Türkiye'nin reformları takdir ediliyor, ancak müzakerelerin başlangıç tarihi konusu yeni bir diplomatik manevrayla erteleniyordu. Konsey "eğer Aralık 2004'deki AB Konseyi, Komisyon raporu ve tavsiyesi üzerine Türkiye'nin Kopenhag siyasi kriterlerini karşıladığına karar verirse, Türkiye ile katılım müzakerelerinin gecikmeksizin başlatılmasını" karara bağladığını ilan etti (European Council, 2002). Tam beklentileri karşılanmasa da AK Parti reform sürecini aralıksız devam ettirecek, bu karardan aşağı-yukarı bir ay sonra 23 Ocak 2003 tarihinde kabul edilen 5. Uyum Paketiyle, daha önce mevzuata dâhil edilmiş bulunan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları ışığında yargılamanın yenilenmesine ilişkin düzenlemenin kapsamını genişletecekti. Böylece, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları bakımından yargılamanın yenilenmesi yoluna gidilmesi kolaylaştırılmış, ayrıca o güne kadar kesinleşmiş kararlarda da yargılamanın yenilenmesinin önü açılmıştı (Resmi Gazete, 4 Şubat 2003).

Bu arada, hükümette beklenen bir değişiklik olmuş, yapılan seçimle milletvekili olan Recep Tayyip Erdoğan Başbakanlık görevini de üstlenmişti. Erdoğan'ın Başbakanlığında reformlar hızlanarak devam etti. 12 Haziran 2003'de TBMM'ye gönderilen 6. Uyum Paketi düşünce ve ifade özgürlüğü, tüm bireylerin ayırım yapılmaksızın temel hak ve özgürlüklerden yararlandırılması, yaşam hakkı, kişi güvenliği konularında özgürlük alanını genişletmekte ve ek güvenceler getirmekteydi (Resmi Gazete, 19 Temmuz 2003). Bundan bir ay sonra 30 Temmuz 2003'te yasalaşan 7. Uyum Paketi kapsamında ifade özgürlüğünün alanı olabildiğince genişletildi. Artık sadece eleştirmek maksadıyla yapılan açıklamalar ceza gerektirmeyecek ve yasak yayınlar imha

edilmeyecekti. “İşkence” suçunun soruşturulması öncelikli işlerden olacaktı. Sayıştay, Silahlı Kuvvetlerin elindeki mallar da dâhil olmak üzere, TSK’yı denetleyebilecekti. Dernek kurma hakları genişletilmişti. Tüzel kişiler de dernek kurabilecekti. Dernek üyeliğinden ayrılmak isteyenlerin 6 ay önceden haber vermesine gerek olmayacaktı. Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerin öğrenilmesi için de özel kurslar açılabilirdi. Vakıflara küreselleşme yolu açılmıştı. Vakıflar, Dışişleri Bakanlığı’nın görüşü, İçişleri Bakanlığı’nın izni alınarak yurt dışında kurulmuş vakıf veya kuruluşlara üye olabilecek, bunlarla iş birliği yapabilecek, yurtdışında şube açabilecekti. Yurt dışında bulunan vakıflarda mütakabiliyet şartıyla Türkiye’de faaliyet gösterebilecekti. Ancak bu paketle yapılan en önemli değişiklik, Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ile ilgili düzenlemelerle gerçekleştirilmişti. Paketle, MGK Genel Sekreteri’nin, siviller arasından atanmasının da yolu açılmıştı. Sekreterin, Başbakan’ın teklifi ve Cumhurbaşkanı’nın onayı ile atanması da mümkün hale gelmişti. MGK, devletin milli güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili konularda “tavsiye kararları” alacak ve gerekli koordinasyonun sağlanması için görüş tespit edecekti. Pakete dayalı yapılan yasal değişiklikle, MGK Genel Sekreterliği’nin görev ve yetkilerini tek madde ve iki kısa fıkrada toplamış, yürütme gücünü tamamen ortadan kaldırmış, görevini sadece MGK sekreterliği ile sınırlandırmıştı (Resmi Gazete, 7 Ağustos 2003).

Bu arada gerçekleştirilen yasal değişiklikler, 12 Eylül Anayasa düzenini zorlamaya hatta önüne geçmeye başlamıştı. Bu yüzden AK Parti yeni bir anayasa paketi çalışması başlatmış, muhalefet dâhil taraflarla yapılan görüşmeler neticesinde 7 Mayıs 2004’te Anayasanın 10 maddesinde daha değişiklik yapan teklif Meclis’ten geçmişti. Buna göre kadın- erkek eşitliği ve devletin bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlü olduğu ibaresi anayasaya eklenmişti. Ölüm cezası Anayasa’dan tamamen çıkarılmış, Devlet Güvenlik Mahkemeleri kaldırılmış, askeri harcamalar üzerinde Sayıştay denetimi getirilmişti. En temel değişiklik Anayasa’nın “Milletlerarası Anlaşmaları Uygun Bulma” başlıklı 90. Maddesinde yapılmıştı. Bu değişiklikle temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası normların iç hukuka önceliği anayasaya dâhil edilmişti. Maddeye “usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası anlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası anlaşma hükümleri esas alınır” hükmü eklenmişti. Ayrıca Genel Kurmay Başkanlığı’nın YÖK’te temsilci bulundurmasına da son verildi (Resmi Gazete, 22 Mayıs 2004).

AB'ye tam üyelik süreci ile 1987 yılında başlayan 1993, 1995, Haziran 1999, Ağustos 1999'da yapılanlar bir yana 2001, 2002, 2004 ve 2005 yıllarında yapılan değişikliklerle 1982 Anayasa'nın üçte biri ya yeniden yazılmış ya da değiştirilmişti. Anayasal değişikliklerden sonra yine AK Parti tarafından hazırlanan 8. Uyum Paketi 21 Temmuz 2004 tarihinde Meclis tarafından kabul edildi. Bu pakette Yükseköğretim Kurulu, Radyo ve Televizyon Üst Kurulu ile Haberleşme Yüksek Kurulu'na Genelkurmay'ın üye atamasına son verildi. Ayrıca, bu pakette çeşitli kanunlarda yapılan değişikliklerle ölüm cezası savaş dâhil her koşulda kaldırılmış ve yerine ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası getirilmişti. (Resmi Gazete, 21 Temmuz 2004).

Rakamsal bir değerlendirme yapılacak olursa sadece Şubat 2002- Temmuz 2004 arasındaki iki yıllık süre içinde Meclis'te kabul edilen sekiz uyum paketiyle 53 yasanın 218 maddesinde değişiklik yapılmıştır. Ancak, AK Parti'nin bu dönemde Kopenhag Kriterlerini karşılamak üzere yaptığı reformlar elbette yukarda değinilen anayasa değişiklikleri ve uyum paketleri ile sınırlı değildir. Bu paketler yanında, her biri kendi başlarına birer reform olarak değerlendirilmesi gereken Medenî Kanun, Basın Kanunu, Ceza Kanunu, Aile Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yargılama Usullerine Dair Kanun, Bilgi Edinme Kanunu, Elektronik İmza Kanunu, Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun, Ceza Muhakemesi Kanunu, Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Kabahatler Kanunu, Milletlerarası Özel Hukuk ve Usul Hukuku Hakkında Kanun ve Tanık Koruma Kanunu ve Büyükşehir Belediye Kanunu gibi kanunlar ya ilk defa ya da baştan sona yeniden yazılarak uyum paketleri dışında daha geniş çaplı düzenlemeler de yapılmıştır. Ayrıca, iç hukuku ilgilendiren değişiklikler dışında en az bunlar kadar etkili, devletin geleneksel statükocu yapısını değiştiren ve Türkiye'nin genelde güvenlik kaygılarıyla onaylamadığı bazı milletlerarası antlaşmalar da bu süreçte uygun bulunarak yürürlüğe sokulmuştur. Bunlardan mesela, Ölüm Cezasının Kaldırılmasına İlişkin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Ek 6 No.lu Protokol onaylamış ve 1 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. BM Siyasi ve Medeni Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi uygun bulunmuş ve 24 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Yolsuzluğa Karşı Özel Hukuk Sözleşmesi, Çocuk Hakları Sözleşmesinin Çocukların Silahlı Çatışmalara Dâhil Olmasına İlişkin Ek Protokol, Avrupa Konseyi Yolsuzluğa Karşı Ceza Hukuku Sözleşmesi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ndeki Yargılama Sürecine Katılan Kişilere İlişkin Avrupa Sözleşmesi, Göçmen İşçilerin ve Aile Üyelerinin Haklarının Korunmasına Dair Uluslararası, Sözleşme ve BM Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi gibi

uluslararası anlaşmalar bu dönemde onaylanması uygun bulunan anlaşmalar arasındadır (ABGS, 2007a).

Yine bu dönemde, idari ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesi için Bakanlıklar dâhil mevcut pek çok kurum ve kurulda AB müktesebatının üstlenmesini kolaylaştıracak değişiklikler yapılırken, her bir kurumda AB ile ilgili genel müdürlüklerden, daire başkanlıklarına kadar pek çok yeni birim de oluşturuldu. Bunların dışında bir yandan AB ile işlerden sorumlu bir devlet bakanlığı görevlendirilirken, öte yandan özel olarak AB ile ilgilenmek üzere Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (ABGS) kurulmuştu. Gerçi ABGS üçlü koalisyonun bir eseri idi ama 2011 yılında AB Bakanlığı bağımsız bir yapı olarak Bakanlar Kurulunda yerini alacaktı. Türkiye'nin aday ülke ilan edilmesinden sonra AB Eğitim ve Gençlik Programları Merkezi (Ulusal Ajans), Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu, Kamu İhale Kurumu, İnsan Hakları Kurulu, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, Bölge İdare Mahkemeleri, Tütün ve Alkollü İçecekler Kurumu, Telekomünikasyon Kurumu, Kamu Denetçiliği Kurumu, Bilgi Edinme Kurulu ve Etik Kurul gibi özel yapılı sayıları onlarla ifade edilecek yeni kurum ve kurullar oluşturulmuştu. Bunlarla bir yandan demokrasi, hukukun üstünlüğü, temel hak ve özgürlükler gibi konularda doğrudan, etkin ve verimli çalışmalar yapılırken, öte yandan daha hesap verebilir ve daha şeffaf bir idari yapı oluşturulmaya dönük adımlar atılmıştır. Yine aynı dönemde, Merkez Bankası örneğinde olduğu gibi kurumların siyasal etkilerden mümkün olduğunca arındırılmış, bağımsız karar alabilecek şekilde daha özerk hale getirilmesi sağlandı. Başta aile, kadın ve çocuk hakları olmak üzere sosyal politikalarda AB standartları hedeflenirken; yaşlı ve engelliler gibi dezavantajlı gruplarla ilgili hem yönetsel ve kurumsal kapasite artırılmış hem de daha kapsamlı politika, proje, plan ve programlar hayata geçirilmeye çalışılmıştı.

Bu dönemde AK Parti hükümetleri bir yandan siyasi kriterlerini yerine getirmeye çalışırken öte yandan da Kopenhag Kriterlerinin ekonomik şartlarını karşılayacak politikalar ortaya koymuş, başta IMF ve AB olmak üzere pek çok Batılı kurum ve kuruluş tarafından başka ülkelere de örnek gösterilebilecek yapısal reformlara imza atmış, ekonomiyi istikrara kavuşturmuştu (IMF, 2007: 4-9). Aslında ekonomik açıdan Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan liberal düzenin gerekleri doğrultusunda politikalar geliştirmiş, hatta 1980'lerin başında neo-liberal sistemin Reagan ve Thatcher'dan sonra üçüncü örneği Türkiye'de Özal tarafından uygulanmıştır. 1998 tarihli ilk İlerleme Raporu'nda da belirtildiği üzere, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden farklı olarak Türkiye'de ekonomik sistemde bir değişikliğe ihtiyaç yoktur. Bilhassa

2002'de iktidara gelen AK Parti tarafından serbest piyasa ekonomisinin işleyişi ve rekabet gücünün artması konusunda uygulanan yapısal reformlar ve ortaya çıkan istikrarlı büyüme makroekonomik rakamlara da yansımış, sabit fiyatlarla GSMH 2003'te yüzde 5,3; 2004'te yüzde 9,4; 2005'te yüzde 8,4; 2006'da ise yüzde 6,9 büyümüştür. Bu rakamlar aynı dönem için Avrupa ortalamalarının iki katına tekabül ederken, dünyada da Çin'den sonra en büyük büyüme oranlarından biri olarak dikkat çekicidir. 2002 yılında 3000 dolar civarında olan kişi başına düşen milli gelir kısa sürede iki katından fazla artarak 2006 yılında 7000 doların üzerine ulaşmıştır (TÜİK, 2017).

Elbette enflasyon, faiz ve işsizlik oranları gibi diğer bazı temel göstergelerde, yine bu dönemdeki olağanüstü gelişmelere rağmen, AB ortalamaları dikkate alındığı zaman hala bazı sorunların olduğu da bir gerçektir. Ama politikalarını yıllar önce liberal bir temel üzerine oturtan Türkiye'nin bu dönemde ortaya koyduğu performansın ne kadar başarılı olduğu yine bu arada ortaya çıkan küresel krizle de test edilmiş vaziyettedir. Öte yandan gelişen pazarlar, Çin ve Güney Doğu Asya rekabeti karşısında özellikle Avro'ya geçişle birlikte başlayan ve 2000'li yılların ikinci yarısında genel olarak tüm üye ülkeleri ciddi şekilde sarsan ekonomik çalkantılar, küresel finansal krizle birlikte AB'yi bir bütün olarak temellerinden sarsmış vaziyettedir. Bu süreçte Almanya dışında bütün AB üyesi ülkelerin ekonomileri olumsuz yönde etkilenirken, nispeten daha güçlü görünen İtalya, İspanya ve Portekiz başta olmak üzere bazı ülkeler ciddi krizler yaşamışlar ve hatta bazılarında ulusal anlamda ekonomik iflaslardan söz edilir olmuştur. Yunanistan bu konuda çokça adı geçen ülkelerden biridir. Neticede Avrupa Merkez Bankası ve arkasında yer alan Almanya'nın büyük desteklerine rağmen bir türlü düzelmeyen Yunanistan ekonomisine AB doğrudan müdahale etmek zorunda kalmıştır. Aynı süreç içerisinde 2004 ve 2007 genişlemeleri ile AB'ye üye olan ülkeler de milyarlarca Avroluk AB fonlarına rağmen ayakları üzerinde ancak durabilmişlerdir. 2017 yılında bile AB'de ekonomik sorunların sona erdiğini gösteren güçlü bir delil henüz mevcut değildir. Bir özetleme yaparsak, Kopenhag siyasal ve Maastricht ekonomik kriterleri birlikte düşünüldüğünde bile Türkiye'nin en azından 2004 ve 2007 genişlemeleri ile üye yapılan pek çok Orta ve Doğu Avrupa ülkesinden ekonomik olarak daha güçlü, daha istikrarlı ve daha rekabet edebilir bir yapıda olduğunda hiç kuşku yoktur. Hiçbir şey olmasa bile Türkiye'nin AB ile gümrük birliğini, kendisine söz verildiği halde AB tarafından hala bir türlü alamadığı yardımlara, AB ülkelerinin serbest rekabeti engelleyen uygulamalarına ve devam eden yapısal sorunlarına rağmen, hala başarıyla sürdürüyor olması bunun bir delilidir.

Bu dönemde AB üyelik kriterlerini karşılamak için yapılanlarla ilgili aslında en çarpıcı değerlendirme ve açıklamalar yine AB tarafından gelmiştir. Zaman zaman Türkiye hakkında rahatsız edici beyanatlarda bulunmuş olsa da mesela AB Komisyonu Genişlemeden Sorumlu Üyesi Gunther Verheugen, “Avrupa Birliği artık Türkiye’nin kaydettiği muazzam gelişmeyi göz ardı edemez” (AB Genel Müdürlüğü, 2008: 13) diyerek bir hakkı teslim etmeye çalışmıştır. 13 Ocak 2004 tarihinde yapılan bu açıklamadan sonra beklenen şey ise bundan sonra Türkiye’nin üyeliğinin önündeki engellerin tamamen kaldırılmasıdır, ancak gelişmeler hiç de böyle olmamıştır.²

Müzakereler: Üyeliği Unutturma Süreci

2001-2004 yılları arasında yapılan söz konusu reformlar Türkiye’nin AB’ye üyelik yolundaki çaba ve iradesinin en açık göstergesidir. Zira AB’nin kriterleri çerçevesinde, kısa sürede oldukça ciddi bir mesafe kat edilmiş, ülkede tartışılmaz denilen ve tabu olarak kabul edilen pek çok konuda radikal değişiklikler yapılmıştı. ABGS’ye göre, “AB uyum paketlerinin Türkiye’deki hayata etkisi devrimsel nitelikte” olmuştu (ABGS, 2007b: 21). Milliyet gazetesinin aktardığına göre, nitekim aynı tespit bazı AB üyesi ülkelerde de yapılmış, henüz daha 7. Uyum Paketinin Meclis’ten geçmesi üzerine mesela İngiliz gazeteleri yapılanları “Atatürk dönemindekilerle karşılaştırılabilecek ölçüde devrimler” olarak nitelendirmişti (Milliyet, 2013). Nihayetinde, gelişmeleri çok yakından takip eden Komisyon da kendisinden beklenen iki raporu ve bir Tavsiye Kararı’nı 6 Ekim 2004’te yayınlamıştı. Türkiye’nin üyeliğini siyasi, ekonomik, kültürel, kurumsal ve hatta uluslararası ilişkiler açısından değerlendiren bu belgeler, satır aralarında ama gizlenemeyen bir şekilde bu dönemde Türkiye’nin her alanda kaydettiği ilerlemeden hayranlıkla bahsediyor ve sonuçta da Türkiye’nin AB için vazgeçilmezliğinin altını çiziyordu. Elbette her genişlemenin kendine özgü sorunları vardı ve Türkiye’nin muhtemel üyeliği halinde bu sorunlar ortaya çıkabilirdi ama uzun vadede Türkiye kenara konulacak bir ülke değildi. Bu belgelerde aynı zamanda derinden işleyen ve Güney Kıbrıs, Avusturya ve Fransa muhalefetini yansıtan olumsuz bir hava da vardı. Ama AB’nin Almanya ve İngiltere gibi diğer büyük oyuncularını gelinen noktada sözde de olsa AB normlarına uygun davranmak, yapılan anlaşmalara bağlı kalmak, şimdilik vaziyeti idare etmek gerektiğini

² Gunther Verheugen aynı kanaatlerini 2017 Mart ayı itibarı ile de hala sürdürmekteydi. AB Türkiye’ye tam üyelik garantisi vermeli diyen Verheugen: “Ben 2001 sonrası Türk toplumunun çok köklü reformlara gitmesine ve cesaretine daima büyük saygı duydum. Bunların hiçbirisi öyle normal şeyler değildi. AB, Türkiye’nin gittiği bu zor yolu takdir etmedi. Bu elbette düş kırıklığına ve öfkeye yol açıyor.” (T24, 2017)

düşünerek karar vermişler ve hayır demenin maliyetini en azından bu aşamada yüklenmek istememişlerdi. Türkiye’nin bunca gayretinden sonra ahde vefaya aykırı düşecek açık bir “hayır” cevabı için belki de hazır değillerdi. 2004 Ocak ayı katılımıyla sayıları 25’e ulaşan AB üyelerinin neredeyse tamamı için en kolay cevap hayırdı, ama Türkiye’yi tamamen kaybetmeyi göze alabilecek bir AB bugün olmadığı gibi o gün de ortada yoktu. Neticede Komisyon Türkiye’nin Kopenhag siyasi kriterlerini yerine getirdiğini belirterek, Aralık 2004’te yapılan AB Zirvesinde bir araya gelecek olan üye ülkeler devlet ve hükümet başkanlarına Türkiye ile müzakerelerin başlatılması doğrultusunda tavsiyede bulunmuştu (European Commission, 2004).

Çok uzun tartışmalar sonucunda, Rumlar başta olmak üzere bazı üyelerin engelleme çabalarına rağmen “Türkiye’nin Kopenhag siyasi kriterlerini yeterli ölçüde yerine getirdiğine” kanaat getiren AB Konseyi, 17 Aralık 2004 tarihli Brüksel Zirve’sinde müzakerelerin 3 Ekim 2005’te başlatılmasına karar verdi. 17 Aralık 2004 tarihli AB Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesinde Komisyona verilen görev çerçevesinde, AB Komisyonu Türkiye için bir Müzakere Çerçeve Belgesi (MÇB) hazırlamış ve 29 Haziran 2005’te kamuoyuna açıklamıştı. Çerçeve Belge Türkiye ile başlatılan katılım müzakerelerinin hedef, kapsam ve işleyişini düzenlemekte, bir nevi yol haritası çizmekteydi (DPT, 2005)

23 maddeden oluşan MÇB aslında AB’nin Türkiye’nin o güne kadar gerçekleştirdiği devrimsel nitelikteki reformları anlamadığının ya da anlamak istemediğinin bir göstergesi ve bu tarihten sonraki süreçte de Türkiye’ye nasıl hayır diyeceğinin zemininin hazırlandığı bir belgeydi. Konu AB normları dikkate alınarak değerlendiriliyor görünüyordu; fakat Türkiye’nin tam üyeliği artık teknik olarak da tam bir çıkmaz sokağa sürükleniyordu. Bu belgede, daha önceki genişlemelerde ortaya konulan müzakere çerçeve belgelerine hiç de uymayan bir dille sürecin işleyişine ilişkin sürekli olumsuzluklara atıfta bulunuluyordu. Hedef entegre etmek değil, Türkiye’yi AB yörüngesinde tutmak olarak belirlenmişti. İlk olarak, Türkiye’nin kendine has özellikleri temelinde yürütülecek olan müzakerelerin hızının Türkiye’nin üyelik yükümlülüklerini yerine getirmekte göstereceği ilerlemeye bağlı olacağı vurgulanmaktaydı ki, bu tamamen hilaf-ı hakikat bir beyandı. Müzakerelerin başlatılması, sürdürülmesi ve sonuçlandırılması teknik değil, siyasal bir karar olup, bu da tamamen AB’ye ve üyelerine bağlı bir meseleydi. O güne kadar olduğu gibi ondan sonrakilerle birlikte 22 yeni üyeyi kapsayan toplam 6 genişleme tüm örnekleriyle göstermekteydi ki, üyelik aday ülkelerin gayretiyle nesnel koşullarla elde edilen değil, mevcut üyelerin öznel değerlendirmeleri ve mutlak mutabakatlarıyla

ortaya çıkan bir sonuçtu. Norveç, İsviçre ve İzlanda örneklerinde olduğu gibi aday ülkeler herhangi bir sebeple taleplerini geri çekmediği veya dondurmadığı takdirde de bütün müzakereler, müzakerelerin başlamasından itibaren en geç 10 yıl içinde üyelikle sonuçlanmıştı. Müzakerelere başlamak demek fiili olarak üyeliğe hazırlanmak demektir.

Ancak Türkiye ile ilgili MÇB bu anlamda ilginç ifadeler içermektedir. Belgede müzakerelerin ortak hedefinin katılım olduğu belirtilmekte birlikte, öte yandan “doğası gereği” sonucu önceden garanti edilemeyen “açık uçlu” bir süreç olduğunun altı çizilmektedir. “Birliğin hazmetme kapasitesi de dâhil, Kopenhag kriterleri tam olarak dikkate alındığında Türkiye’nin üyelik yükümlülüklerini yerine getirmediklerinin ortaya çıkması halinde, Türkiye’nin Avrupa yapılarına mümkün olan en güçlü bağlarla bağlanması” ifadesi ile üstü kapalı bir şekilde “özel statü” ya da “imtiyazlı” ortaklığın önü açıyordu. Müzakere sürecinin “açık uçlu” oluşu tüm aday ülkeler için geçerli olmakla birlikte, bu ifadenin ilk kez Türkiye ile ilgili olarak resmen kullanılması Türkiye’nin üyeliği konusunda AB’nin gerçek niyetine işaret eden bir başka resmi ifade olmaktan başka bir anlam taşıyor olamazdı. Türkiye ile “yoğun siyasi diyalogun sürdürülmesinin, bu çerçevede sürecin geri dönülmezliğinin temini ve tam ve etkili uygulamanın sağlanması için, özellikle temel özgürlükler ve insan haklarına saygı gösterilmesi kapsamında kaydedilecek ilerlemenin Komisyon tarafından izlenmeye ve düzenli olarak Konsey rapor vermeye devam etmesi” tehdit değilse, tam bir mugalatadan ibaretti. Bu ifadelerin arkasından gelen “Türkiye’de hürriyet, demokrasi, insan hakları ve temel özgürlüklere saygı ve hukukun üstünlüğü gibi Birliğin temellerini teşkil eden ilkelerin ciddi ve süreklilik arz edecek şekilde ihlal edilmesi halinde” ise müzakerelerin AB tarafından askıya alınabileceği” ifadesi tehdidin diplomatik dille söylenmesi dışında başka bir anlam taşıyor olamazdı. Aynı mantıkla, Komisyon’un re’sen ya da üye ülkelerin üçte birinin talebiyle müzakerelerin askıya alınmasına Konsey nitelikli çoğunlukla karar verebilecekti. Dış politika ve genişlemeyi ilgilendiren konularda olduğu gibi müzakere sürecinde her bir konu başlığının açılıp kapanması için oybirliği şartı arayan AB’nin Türkiye söz konusu olduğunda müzakerelerin askıya alınması konusunda oy çokluğu araması oldukça düşündürücüydü. Zira Türkiye’nin üyeliğine karşı çıkan devletlere açıkça ne zaman arzu ederlerse müzakereleri durdurma ya da yavaşlatma imkânı verilmektedir.

AB’nin negatif bakış açısı sadece bunları kapsamıyordu. MÇB’de ayrıca ve özellikle bariz bir şekilde Güney Kıbrıs faktörü önemli rol oynamış, diğer üyeler de buna çanak tutmuştu. Aslında AB ülkeleri bu konuda Türkiye’ye karşı

Güney Kıbrıs’ın yanında artık bile-isteye açık bir taraf haline de gelmişti. Türkiye’nin bu konudaki kaygılarını defalarca ifade etmesine, soruna BM çatısı altında çözüm bulunmasını amaçlayan Annan Planı kapsamında konunun taraflarca detaylı bir şekilde tartışılmasına, AK Parti hükümeti ve onun lideri Erdoğan tarafından bu plana çok güçlü bir destek verilmesine ve nihayetinde Nisan 2004’de KKTC ve Güney Kıbrıs’ta yapılan referandumlarda bu planın, Türklerce % 64,91 oranında kabul edilmesi ve Rumların yüzde 75,38’inin bu planı reddetmelerine rağmen, AB safını ilan edip 1 Mayıs 2004 itibari ile Rumları tereddütsüz üye olarak kabul etmişti. Mesela o dönemde AB Komisyonu Başkan Yardımcısı olan Günter Verheugen’ın bazı ülkelerin görüşü olarak dile getirdiği gibi veya eski İngiltere Dışişleri Bakanı Jack Straw’ın doğrudan ifade ettiği gibi, sonradan bunun tarihsel bir hata olduğunu kendileri kabul etseler de (Milliyet, 15 Haziran 2009; Güneş, 17 Şubat 2017) tarihsel gerçek bundan ibaretti ve Rumların üyeliği ile bir yandan Kıbrıs sorunu, öbür yandan da Türkiye’nin AB üyeliği ebedi bir çıkmaza sokulmuştu.

MÇB’de Türkiye’den, katılıma kadar geçecek sürede üçüncü ülkelere yönelik politikalarını ve ilgili uluslararası organizasyonlar içindeki konumunu, aşamalı olarak Birlik ve üye ülkeler tarafından benimsenen politika ve pozisyonlarla uyumlu hale getirmesinin istenmesi de bir sürpriz değildi. Ayrıca, Türkiye diğer katılım müzakerelerinin sonuçlarını üye olduğu zamandaki haliyle kabul etmek zorundaydı. MÇB ile getirilen “müktesebattan kaynaklanan hak ve yükümlülükleri kabul etmesi, müktesebatta bazı özel uyarlamalar yapılmasını gerekli kılabilir ve istisnai olarak, müzakere sürecinde tanımlanacak geçiş süresi düzenlemesi ihtiyacını ortaya çıkarabilir” hükmü çerçevesinde ise Türkiye’nin farklılıkları dikkate alınarak, AB tarafının istediği özel düzenlemeleri yapılabileceği de beyan ediliyordu.

MÇB’de ifade edilen olumsuzluklar bunlarla da sınırlı değildi. Türkiye’nin nüfusunun hala büyük bölümünün kırsal alanda bulunması nedeniyle tarım sübvansiyonlarının kesilmesi, fakir bölgelerin çok olması nedeniyle bölgesel politikalar kapsamındaki mali yardımların dışında tutulması, genç ve “Avrupa’ya göçmeye eğilimli” nüfusu sebebiyle işçilerin serbest dolaşımı ilkesinin uygulanmaması gibi bazı “durumumuza özel” düzenlemelerin yapılması söz konusuydu (Altınbaş, 2004: 25). Türkiye için belli alanlarda süreli istisnalara veya kalıcı koruma önlemlerine gidilmesine ilişkin ifadeler, daha önceki müzakere belgelerinde yer almadığı gibi Türkiye ile birlikte müzakerelere başlanmasına karar verilen Hırvatistan Müzakere Çerçeve belgesinde de yer almamıştı (Karluk, 2007: 357). Son olarak Türkiye’nin üyeliğinin Birliğe muhtemel maliyeti gerekçe gösterilerek, henüz başlamamış

olan müzakerelerin 2014'ten önce bitmemesi gerektiğine, daha önce yine hiçbir belgede olmadığı şekilde, Türkiye'nin MÇB'sinde açık biçimde yer verilmişti. MÇB'de mümkün olan her tür olumsuzluk sayılırken, Türkiye'ye tam üyeliğiyle ilgili asla ne bir söz verildi ne de bir perspektif sunuldu. Bu durum, tam da Almanya Dışişleri Bakanı Fischer'ın kastettiği şey olmalıydı: "Türkiye'nin üyelik meselesini önce uyutalım sonra unutalım" (Manisalı, 2003).

Bütün müzakere sürecini apriori olumsuzlayan ifadelere, her zaman olduğu gibi AB tarafında Güney Kıbrıs ve Avusturya'nın başını çektiği muhalefete rağmen, yoğun geçen tartışmalar ve karşılıklı restleşmeler sonucunda MÇB'de anılan koşullar çerçevesinde 3 Ekim 2005'te Türkiye ile müzakereler nihayetinde başlatılmıştı. Ama aslında bunun gerçek bir başlangıç değil tam bir oyalama taktiği olduğu kısa zamanda ortaya çıkacaktı. Müzakerelerde her aşama Türkiye için zorlu bir süreç haline dönüştürülecek ve bloke edilen ya da açılması ön şarta bağlanan fasıllarla Türkiye'nin önü kesilecekti. İlk önce MÇB'nin üye ülkeler tarafından kabul edilmesi alışıldık olmayan bir şekilde uzatıldı. Güney Kıbrıs MÇB'yi uzun süre onaylamadı. Gümrük birliği, limanlar ve uluslararası kuruluşlara Kıbrıs'ın üyeliği konusunda Türkiye'nin muhtemel vetosunu bahane eden Rumlar, bu süreci bilinçli olarak uzatmıştı. 20 Ekim 2005'te Bilim ve Araştırma faslı ile başlayan süreç, 2006 yılında fiilen bitirildi. Türkiye'nin Güney Kıbrıs'la ilgili olarak Gümrük Birliği'nden kaynaklı yükümlülüklerini yerine getirmediğini öne süren Komisyon 29 Kasım 2006'da Ankara'yu bu tavrından dolayı suçlayarak Konsey'e "Türkiye'nin taahhütlerini yerine getirdiğinin Komisyon tarafından teyit edilmesi anına kadar" bu konuyla ilgili politika alanlarını kapsayan fasıllarda "müzakereleri açmaması" tavsiyesinde bulundu. Bu tarihten sonra gerekçesi ne olursa olsun, başta Fransa ve Almanya'nın desteğiyle, Türkiye-AB ilişkileri Kıbrıs sorununun ipoteği altına sokuldu. Komisyon'un tavsiyesini aynen kabul eden Konsey, 11 Aralık 2006'da, 8 başlıkta müzakerelerin askıya alındığını duyurdu. Başlıkların geçici olarak kapatılabilmesi de yine aynı şarta bağlandı. 2009 yılında Güney Kıbrıs tek taraflı bir deklarasyonla ek olarak 6 müzakere başlığına daha açılış kriteri getirdiğini, bir anlamda müzakereleri tamamen veto edeceğini duyurdu. Bunlara ilaveten Türkiye için imtiyazlı ortaklıkta ısrar eden ülkelere Merkel'in Almanya'sının da desteğiyle Sarkozy'nin Fransa'sı da doğrudan üyelik ile ilgili olduğu gerekçesiyle 5 başlığın daha açılmasını bloke etmeye başladı (Çalış, 2016: 416).

Buna rağmen AK Parti hükümetleri AB'deki Türkiye karşıtı ülke, politikacı ve politikalara aldırmandan reformlara devam etmeyi tercih etti. Türkiye'nin bu

dönemde yaşadığı hayal kırıklığı ve fakat reformlarla ilgili kararlılığını ifade etmesi açısından 14 Aralık 2007 Lizbon Zirvesi sonuç bildirgesine Başbakan Erdoğan’ın verdiği tepki oldukça manidardır. Bildiriye yansıyan AB’nin olumsuz tavırları ve Türkiye için “üyelik” veya “katılım” ibarelerinin bile kullanılmamasından duyduğu rahatsızlığı dile getiren Erdoğan, AB’ye taahhütlerini hatırlatırken çıkarılan zorluklara rağmen Türkiye’nin kararlı şekilde ilerlemeye devam edeceğini ifade etmişti. Futbolla da yakından ilgilenen Erdoğan, “Maç esnasında kurallar değiştirilmez. Bu durum güveni yok eder. Kurallar ve kurumlar belli. Bu konuda hazırladığımız bir program var. Takdir AB üyelerinin. Gerekirse biz yola Kopenhag Kriterleri yerine Ankara Kriterleri ile devam ederiz” açıklamasında bulunmuştu (Deutsche Welle, 2007). Aynı doğrultuda Dışişleri Bakanlığı’ndan yapılan açıklamada ise birilerinin “Türkiye’nin üyelik süreci ile ilgili siyasi ve hukuki konumunu aşındırma çabalarından” duyulan memnuniyetsizlik dile getirilmiş, “AB’nin bir hukuk müktesebatına dayandığı, Birliğin bu gerçeği inkâr etmesinin kendini inkâr” anlamına geleceği uyarısında bulunulmuştu (Çalış, 2016:418-419).

Bu tarihten sonra gittikçe büyüyen sorunlara rağmen AK Parti yönetimindeki Türkiye AB üyeliği için reformları yapmaya, yönetsel, kurumsal kapasiteyi güçlendirmeye, uygulamaları tekemmül ettirmeye büyük bir gayret sarf etmiştir. Bu amaçla Reform İzleme Komitesi oluşturulmuş, bazı yıllar AB yılı ilan edilerek, motivasyon yüksek tutulmaya çalışılmıştır. Ancak AB tarafında süreci rayına oturtmayı amaçlayan esaslı bir yaklaşım hiç görülmemiş, netice olarak 2017 yılı itibarı ile 35 fasıldan sadece 16 fasıl açılırken bunlardan da sadece bir tek “Bilim ve Araştırma” faslı -o da geçici olarak- açılıp kapanmıştır.

Sonuç

Türkiye’de modernleşme, Batılılaşma veya Avrupalılaşma olarak tezahür eden bu süreç, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e tevarüs etmiş, devlet için varlık sebebi ve stratejik bir hedef haline gelmiştir. AB üyeliği bu sürecin en son halkası olarak görülmektedir. 1959’dan günümüze kadar bu konuda Türkiye’nin sabırla ortaya koyduğu performans, bu amaçla gerçekleştirdiği çalışmalar, yaptığı hukuki, idari, ekonomik düzenlemeler bugüne kadar AB’ye üye olan hiçbir ülke ile kıyaslama kabul edecek durumda değildir. Bu makalede ortaya koyduğumuz gibi, sadece 2002-2006 döneminde AK Parti hükümetleri tarafından gerçekleştirilen düzenlemeler bütün takdirlerin ötesindedir. Süreç hiç de kolay işletilmemiştir. AK Parti, AB üyeliği için gerçekleştirdiği reformlar yüzünden sağdan veya soldan değişik kesimler ile bazı sanayi odaları ve ordu mensupları tarafından yoğun bir eleştiriye uğramıştır. Bu arada darbe ve hatta

kapatılma tehdidi ile karşılaşmıştır. (Deutsche Welle, 2008; Milliyet, 2008; Selvi, 2014).

Bu süreçte Avrupa'nın da AK Parti'ye kısmen destek verdiği doğrudur. Ama bu destek üyelik ya da en azından üyelik perspektifiyle taçlandırılmamıştır. Sorun da burada düğümlenmektedir. Tam da bu dönemde Güney Kıbrıs ve onu bilinçli bir şekilde üye yapan ülkelerle ve yine bilinçli bir şekilde Türkiye'nin üyeliğinin önünü kesen ne kadar şart varsa MÇB'de yer veren AB üyesi ülkelerin ve AB kurumlarının rolü asla unutulmamalıdır. Buna rağmen Türkiye genel olarak AB normları ve özel olarak da üyelik kriterleri konusunda kendisine pozitif ayrımcılık yapılmasını hiçbir zaman talep etmemiştir. Dahası, Türkiye kendisine karşı yapılan ayrımcı politikaları çoğu defa görmezden gelmiş, son döneme kadar üyeliğin kapısını zorlamaya devam etmiştir. Mesela bütün aday ülkelere Schengen bölgesine vizesiz seyahat hakkı tanınırken, konuyla hiçbir ilgisi olmamasına ve üstelik Türk vatandaşlarının AA, KP ve GB'den doğan kazanılmış haklarına rağmen, vizesiz seyahat için Türkiye'ye Geri Kabul Anlaşması şartı dayatılmasının ne AB normlarına ne de diplomatik nezaket ve teamüllere uymadığı gayet açık bir konudur.

Sorun, Türkiye'ye bütün adaylardan daha eleştirel yaklaşılmasından kaynaklanmamaktadır. Aksine bu eleştiriler Türkiye'nin her alanda performansına olumlu katkılarda bulunmuştur. Ama Türkiye AB'den en azından kendi normlarına ya da eşitlik ve adalet gibi temel ilkelere uygun davranmasını beklemektedir. Oysaki AB başkaları için rahatça esnetilebilen üyelik normlarını Türkiye için sadece hayır demenin gerekçeleri olarak kullanmaya devam etmektedir. AB'nin üyeleri ve kurumlarıyla, Türkiye ne yaparsa yapsın değişmeyen olumsuz tavrı, özellikle 2006'dan bu yana Türkiye'de hem siyasilerin motivasyonunu hem de kamuoyunun Türkiye'nin AB'ye üyeliğine inancını negatif yönde etkileyen temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette Türkiye'nin hala eksikleri, yapması gereken işler ve alması gereken mesafe vardır. Ancak ilişkilerde mesafe alınacaksa Türkiye kadar AB'nin de kendisini hiç olmazsa kendi normları çerçevesinde eleştiriye tabi tutması, bakış açısını esaslı bir şekilde değiştirmesi gerekir.

Kaynakça:

- “Katma Protokol”, (1973) <http://www.ab.gov.tr/files/ardb/katma_protokol.pdf>, (3 Şubat 2017).
- “Schuman Declaration”, (1950) <<https://www.robert-schuman.eu/en/doc/questions-d-europe/qe-204-en.pdf>>, (1 Şubat 2017).
- “The Treaty of Rome”, (1957) <http://ec.europa.eu/archives/emu_history/documents/treaties/rometreaty2.pdf>, (1 Şubat 2017).
- “Treaty Constituting the European Coal and Steel Community”, (1951) <<https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/Treaty%20constituting%20the%20European%20Coal%20and%20Steel%20Community.pdf>>, (3 Şubat 2017).
- “Treaty on European Union”, (1992) <https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf>, (3 Şubat 2017).
58. Abdullah Gül Hükümeti, “Gül Hükümeti Programı”, (18.11.2002-14.03.2003) <<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP58.htm>>, (15 Şubat 2017).
- ABGS (2007a) *AB Uyum Yasa Paketleri*, (Ankara: ABGS), <<http://www.ab.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf>>, (7 Şubat 2017).
- ABGS (2007b) *Türkiye’de Siyasi Reform, Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler*, (Ankara: ABGS), <<http://www.ab.gov.tr/files/pub/tsr.pdf>>, (18 Şubat 2017).
- Akçay, B. (2008) “Avrupa Birliği’nin Ekonomik Kriterleri ve Türkiye”, *Maliye Dergisi*, Sayı 155, ss: 11-38.
- Ankara Agreement, “Agreement Establishing an Association between the European Economic Community and Turkey” (1963) <http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2003/december/tradoc_115266.pdf>, (3 Şubat 2017).
- Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü (2008) *Avrupa Birliği’ne Aday Ülke Olarak Türkiye’de AB Uyum Yasalarının İç Hukuka Etki ve Katkısı*, Ankara <<http://www.abgm.adalet.gov.tr/yayinlar/belgeler/e-kutuphane/ABUyumYasalarininIcHukukaEtkisiVeKatkisi.pdf>>, (14 Aralık 2017).
- Altınbaş, D. (2004) “6 Ekim ve Sonrasında Türkiye-AB İlişkileri”, *Stratejik Analiz*, 5 (55).

- Bache, I. ve S. George (2006) *Politics in the European Union*, (Oxford: Oxford University Press).
- Bahaijoub, A. (1993) “Morocco’s argument to join the EEC”, içinde G. Joffé (der.) *North Africa: Nation, State, and Region*, (London and, New York: Routledge).
- Baykal, S. ve Arat, T. (2005) “AB’yle İlişkiler”, içinde B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt. II*, (İstanbul: İletişim).
- Breuss, F. (2003) “Austria, Finland and Sweden in the European Union Economic Effects”, *Austrian Economic Quarterly*, (4): 131-58.
- Camps, M. (1964) *Britain and the European Community 1955-1963*, (Princeton: Princeton University Press).
- Cunha, A. (2012) “The European Economic Community's Third Enlargement: A Winners Competition for the Member States”, *Miami-Florida European Union Center of Excellence*, 12 (6).
- Çalış, Ş. H. (2016) *Türkiye- Avrupa Birliği İlişkileri: Kimlik Arayışı, Politik Aktörler ve Değişim*, (Ankara: Nobel).
- Çalış, Ş. H. (2017) *Turkey’s Cold War: Foreign Policy and Western Alignment in the Modern Republic*, (London: IB Tauris).
- Dawson C. (2009) *EU Integration with North Africa: Trade Negotiations and Democracy Deficits in Morocco*, (London, IB Tauris Academic Studies).
- De La Gardia, R. M. (2004) “In search of lost Europe: Spain”, içinde W. Kaiser and J. Elvert (der.) *European Union Enlargement – A Comparative History*, (London: Routledge), ss: 99-118.
- Devlet Planlama Teşkilatı (2005) “Türkiye için Müzakere Çerçeve Belgesi ve ilgili Diğer Belgeler”, <http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/MuzakereCercevesi/Muzakere_Cercevesi_2005.pdf>, (18 Şubat 2017).
- Deutsche Welle (2007) “Erdoğan’dan AB’ye Sert Çıkış”, 27 Mart, <<http://www.dw.com/tr/erdo%C4%9Fandan-abye-sert%C3%A7%C4%B1k%C4%B1%C5%9F/a-2519543>>, (14 Aralık 2017).
- Deutsche Welle (2008) “AKP’ye Kapatma davası açıldı”, 14 Mart, <<http://www.dw.com/tr/akpye-kapatma-davas%C4%B1-a%C3%A7%C4%B1ld%C4%B1/a-3192923>>, (14 Aralık 2017).

- Dinan, D. (1994) *Ever Closer Union – An Introduction to European Integration*, (London: Macmillian).
- Dinan, D. (der.) (2006) *Origins and Evolution of the European Union*, (Oxford: Oxford University Press).
- EEC Commission (1976) “Opinion on Greek Application for Membership”, *Bulletin of the European Communities, Supplement 2/76*, (Luxembourg: European Communities).
- EEC Commission (1978a) “Opinion on Portuguese Application for Membership”, *Bulletin of the European Communities, Supplement 5/78*, (Luxembourg: European Communities).
- EEC Commission (1978b) “Opinion on Spain’s Application for Membership”, *Bulletin of the European Communities, Supplement 9/78*, (Luxembourg: European Communities).
- EEC Commission (1978c) “General Considerations on the Problems of Enlargement” *Bulletin of the European Communities, Supplement 1/78*, (Luxembourg: European Communities).
- Emmert. F. ve Petrovici, S. (2014) “The Past, Present, and Future of EU Enlargement”, *Fordham International Law Journal*, 37 (5): 1349-1419.
- European Commission (1989) “Commission Opinion on Turkey’s Request for Accession to the Community”, <<http://aei.pitt.edu/4475/1/4475.pdf>>, (3 Şubat 2017).
- European Commission (1997a) “Commission opinion on Bulgaria's application for membership of the European Union”, 13/97, <http://aei.pitt.edu/43461/1/com1997_2008_Bulgaria.pdf>, (6 Ekim 2017).
- European Commission (1997b) “Commission opinion on Hungary's application for membership of the European Union”, 6/97, <<http://aei.pitt.edu/43455/1/Hungary.pdf>>, (6 Ekim 2017).
- European Commission (1997c) “Commission opinion on Poland's application for membership of the European Union”, 7/97, <http://aei.pitt.edu/43431/1/commission.opinion_Poland.pdf>, (6 Ekim 2017).
- European Commission (1997d) “Commission opinion on Slovakia's application for membership of the European Union”, 9/97, <<http://aei.pitt.edu/43458/1/Slovakia.pdf>>, (6 Ekim 2017).

- European Commission (1997e) “Commission opinion on the Czech Republic's application for membership of the European Union”, 14/97, <http://aei.pitt.edu/43454/1/com1997_2009_Czech.pdf>, (6 Ekim 2017).
- European Commission (2002) “2002 Regular Report on Turkey's Progress towards Accession”, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/key_documents/2002/tu_en.pdf>, (8 Şubat 2017).
- European Commission (2004) “2004 Regular Report on Turkey's progress towards accession”, <https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Progress/Turkey_Progress_Report_2004.pdf>, (18 Şubat 2017).
- European Commission (2015) “Enlargement”, <<https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5c93a9e3-f5b7-4567-88aa-eea55451a0a1/language-en>>, (6 Ekim 2017).
- European Council (1993) “European in Copenhagen 21-22 June 1993 Conclusions of the Presidency”, <http://www.europarl.europa.eu/summits/copenhagen/co_en.pdf>, (3 Şubat 2017).
- European Council (1995) “Madrid European Council 15-16 December 1995 Presidency Conclusions”, <http://www.europarl.europa.eu/summits/mad1_en.htm>, (3 Şubat 2017).
- European Council (2002) “European Council Copenhagen 12-13 December 2002 Conclusions of the Presidency”, <www.consilium.europa.eu/.../european-council/conclusions/>, (10 Şubat 2017).
- Ferreira-Pereira, L. (2012) *Portugal in the European Union: Assessing Twenty-Five Years of Integration Experience*, (London: Taylor and Francis).
- Gehler, M. (2004) “A Newcomer Experienced in European Integration: Austria”, içinde W. Kaiser and J. Elvert (der.) *European Union Enlargement – A Comparative History*, (London: Routledge), ss: 139-58.
- Gussarsson, M. (2004) Gehler, “Combining Dependence With Distance: Sweden”, ss: 181-200.
- Günoğur, H. (1995) “Türk İşçilerinin Avrupa Birliği'nde Serbest Dolaşımı”, *Avrupa Birliği El Kitabı*, (Ankara: Türkiye Merkez Bankası Yayınları).
- Günoğur, H. (2008) *Türkiye- Avrupa Birliği İlişkileri*, (Ankara: Avrupa Ekonomik Danışma Merkezi).

- Gümrükçü, H. (2013) “Uluslararası İşbirliği Kurumu Olarak A(E)T/AB-Türkiye Ortaklık İlişkisi ve Hukuki Güvence(siz)lik mi?”, Haluk Ülman’a Armağan, (Ankara: SBF), ss: 151-61.
- Güneş (2017) “Eski İngiliz Bakan: Kıbrıs’ın AB Üyesi olması Büyük bir Hataydı”, 17 Şubat, <<http://www.gunes.com/dunya/eski-ngiliz-bakan-kibrisin-ab-uyesi-olmasi-buyuk-bir-hataydi-764619>>, (17 Aralık 2017).
- Hürriyet (2004) “ATO: Gümrük Birliği'nin maliyeti çok ağır”, 17 Ekim, <<http://www.hurriyet.com.tr/ato-gumruk-birliginin-maliyeti-cok-agir-265587>>, (14 Aralık 2017).
- Ifantis, K. (2004) “State Interests, External Dependency Trajectories and ‘Europe’: Greece”, içinde W. Kaiser and J. Elvert (der.) *European Union Enlargement – A Comparative History*, (London: Routledge), ss: 75-98.
- Kaiser, W. (2004) “‘What Alternative is Open to Us?’: Britain”, içinde W. Kaiser and J. Elvert (der.) *European Union Enlargement – A Comparative History*, (London: Routledge), ss: 10-33.
- Kaiser, W. ve J. Elvert (der.) (2004) *European Union Enlargement – A Comparative History*, (London: Routledge).
- Köktaş, A. (1999) *Avrupa Birliğinde Kişilerin Serbest Dolaşım Hakkı ve Türk Vatandaşlarının Durumu*, (Ankara: Nobel).
- Karamouzi, E. (2011) “Greece’s Path to EEC Membership, 1974-1979: The View from Brussels”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Department of International History of the London School of Economics, London.
- Karlık, R. (2005) *Avrupa Birliği ve Türkiye*, (İstanbul: Beta).
- Karlık, R. (2007) “Müzakere Çerçeve Belgesi ve Türkiye’nin Müzakere Süreci”, içinde E. Efegil ve M. S. Erol (der.) *Türkiye-AB İlişkileri: Avrupa’nın Genişlemesi, Müzakere Süreci ve Batılılaşma Sorunsalı*, (Ankara: Orion), ss: 337-66.
- Keuschnigg, C. ve Kohler W. (1996) “Austria in the European Union: Dynamic Gains from Integration and Distributional Implications”, *Economic Policy*, (22): 155-211.
- Los Angeles Times (1987) “W. Europe Bloc Bars Morocco as a Member”, July 21, <http://articles.latimes.com/1987-07-21/news/mn-5339_1_rabat21 July>, (14 Aralık 2017).

- MacLennan, J. C. (2000) *Spain and the Early Process of European Integration, 1957-1985*, (Basingstoke and New York: Palgrave).
- Manisalı, Erol (2003) “Fischer’e mi kızalım, Yoksa kendimize mi?”, 11 Nisan, <https://www.ab.gov.tr/_29167.html>, (14 Aralık 2017).
- Michalski, A. ve Wallace, H. (1992) *The European Community: The Challenge of Enlargement*, (London: Royal Institute of International Affairs).
- Milliyet (2008) “AK Parti kapatılmasın kararı çıktı”, 30 Temmuz, <<http://www.milliyet.com.tr/karar--font-color-red-bugun-mu---font--aciklanacak--siyaset-972729/>>, (14 Aralık 2017).
- Milliyet (2009) “Verheugen: Çözüm, Kıbrıslı Türk ve Rum Liderler Ulaşacak”, 15 Haziran, <<http://www.milliyet.com.tr/verheugen--cozume--kibrisli-turk-ve-rum-liderler-ulasacak/dunya/dunyadetay/15.06.2009/1107034/default.htm>>, (14 Aralık 2017).
- Milliyet (2013) “İngiliz The Times: MGK Kalbinden Vuruldu”, 31 Temmuz, <<http://www.milliyet.com.tr/2003/07/31/son/sondun10.html>>, (15 Aralık 2017).
- Ojanen, H. (2004) “If in ‘Europe’, Then in its ‘Core?’: Finland”, içinde W. Kaiser and J. Elvert (der.) *European Union Enlargement – A Comparative History*, (London: Routledge), ss: 159-80.
- Pinto, A. C. ve Nuno Severiano Teixeira (2004) “From Atlantic Past to European Destiny: Portugal”, içinde W. Kaiser and J. Elvert (der.) *European Union Enlargement – A Comparative History*, (London: Routledge), ss: 119-38.
- Powell, C. (2011) “The Long Road to Europe: Spain and the European Community 1957-1986”, içinde Royand, J. and Lorca-Susino, M. (der.) *Spain in the European Union: The First Twenty-Five Years 1986-2011*, (Florida: University of Miami), ss: 21-44.
- Resmi Gazete (2002) “4744 sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”, 24676, 19 Şubat 2002.
- Resmi Gazete (2001) “4709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”, 24556, 17 Ekim 2001.
- Resmi Gazete (2003), “4916, 4925, 4926 ve 4928 sayılı kanunlar”, 25173, 19 Temmuz 2003.
- Resmi Gazete (2003), “4778 ve 4782 sayılı kanunlar”, 24990, 11 Ocak 2003.

- Resmi Gazete (2003), “4793, 4800, 4801, 4802, 4803 ve 4804 sayılı kanunlar”, 25014, 4 Şubat 2003.
- Resmi Gazete (2003), “4962, 4963 ve 4966 sayılı kanunlar”, 25192, 7 Ağustos 2003.
- Resmi Gazete (2004), “5218, 5219, 5220, 5222,5223, 5224 ve 5225 sayılı kanunlar”, 25529, 21 Temmuz 2004.
- Resmi Gazete (2004), “5170, 5172 ve 5173 sayılı kanunlar”, 25469, 22 Mayıs 2004.
- Resmi Gazete, (2002) “4771 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun”, 24841, 9 Ağustos 2002.
- Saatçioğlu, B. (2012) “The EU’s “Rhetorical Entrapment” in Enlargement Reconsidered: Why Hasn’t It Worked for Turkey?”, *Insight Turkey*, 14 (3), ss: 159-76.
- Schimmelfennig F. ve Sedelmeier U. (der.) (2005) *The Politics of European Union Enlargement Theoretical Approaches*, (New York: Routledge).
- Schimmelfennig, F. (2001) “The Community Trap: Liberal Norms, Rhetorical Action, and the Eastern Enlargement of the European Union”, *International Organization*, (55)1: 47-80.
- Schimmelfennig, F. (2008) “Entrapped Again: The Way to EU Membership Negotiations with Turkey”, *Working Paper 08-8*, UCD Dublin European Institute, Dublin.
- Schimmelfennig F. (2011) “EU Membership Negotiations with Turkey: Entrapped Again”, içinde D. Thomas (der.) *Making EU Foreign Policy National Preferences, European Norms and Common Policies*, (London: Palgrave).
- Selvi, A. (2014), “AK Parti”ye kapatılma davası mı açılıyor?”, 26 Mart, <<http://www.yenisafak.com/yazarlar/abdulkadirselvi/ak-partiye-kapatma-davasi-mi-aciliyor-50989>>, (14 Aralık 2017).
- Sevimli, K. A. ve Reçber, S. (2014) “Avrupa Birliği’nde İşçilerin Serbest Dolaşımı ve Türk İşçilerin Serbest Dolaşım Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72 (2): 391-440.
- Smith, S. (2001) “International Theory and European Integration”, M. Kelstrup ve M. C. Williams (der.) *International Relations Theory and the Politics of*

European Integration, Power, Security and Community, (London: Routledge): 33-56.

T24 (2017, 17 Mart). “Verheugen: Türkiye'nin reformları yeniden baŐlatmaktan başka seçeneği yok; AB, tam üyelik garantisi vermeli”, <<http://t24.com.tr/haber/verheugen-turkiyenin-reformlari-yeniden-baslatmaktan-baska-secenegi-yok-ab-tam-uyelik-garantisi-vermeli,394183>> (14 Aralık 2017).

Thomas, D. C. (der.) (2011) *Making EU Foreign Policy National Preferences, European Norms and Common Policies*, (London: Palgrave).

Tsoukalis, L. (1981) *The European Community and its Mediterranean Enlargement*, (London: George Allen & Unwin).

TÜİK, “TÜİK Milli Gelir İstatistikleri”, <www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=2218>, (12.09.2017).